

مقتضیات اخلاقی تقوا در آئینه‌ی قرآن و سنت

سید محمد صادق حسینی سرشت^۱

چکیده

«مقتضیات تقوا در آئینه‌ی قرآن و سنت» عنوانی جهت دستیابی به مفهوم تقوا، و عوامل دستیابی به تقوا از دیدگاه قرآن و سنت است. تقوا از «وقایه» گرفته شده و در لغت، به معنای نهایت خویشتن‌داری و در عرف، بازداشتن نفس از آن چیزی است که در آخرت برای انسان زیان دارد، و محصور کردن آن به چیزهایی است که برای او مفید است. مقتضیات، یعنی همان عوامل پیدایش تقوا، در دو زیر شاخه‌ی اصلی: اخلاقی و فقهی، بررسی گردیده‌اند. مقتضیات اخلاقی پیدایش تقوا نیز در دو مجموعه‌ی اخلاقیات فردی همچون: الگوپذیری، مخالفت با هوای نفس، شناخت و معرفت، صداقت، اطاعت اوامر الهی، عبادت و بندگی، خردورزی، یاد خدا، آیات الهی، هدایت الهی، یقین، توبه، صبر و تواضع، و مجموعه‌ی اخلاقیات اجتماعی همچون: عدالت، خدمت به مردم، وحدت، وفای به عهد،

۱- مدرس دانشگاه آزاد اسلامی مرکز شاهین شهر. نشانی الکترونیکی: sms-hoseini@yahoo.com

موعظه، عفت و پاکدامنی، احسان و کنترل زبان آمده‌اند. در مقتضیات فقهی نیز عواملی چون: برپاداشتن نماز، روزه‌داری، حج، جهاد و قصاص بررسی شده‌اند.

واژه‌های کلیدی

تقوا، قرآن، سنت، مقتضیات، اخلاق، مقتضیات تقوا در آینه‌ی قرآن و سنت.

مقتضیات تقوا

در این بخش، نگارنده بر آن است تا با توجه به قرآن و سنت ائمه‌ی طاهرین علیهم‌السلام پاره‌ای از عواملی که در ایجاد تقوا مؤثر هستند را بررسی نماید. بدین منظور، دسته‌بندی، ساماندهی و طبقه‌بندی این عوامل در رسیدن به هدف تحقیق کمک شایانی می‌کند. از طرف دیگر، طبقه‌بندی باید جامع و دقیق باشد؛ لذا نگارنده، طبق سخن رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم که علم دین را بر سه گونه‌ی اعتقادات، اخلاقیات و احکام (فقه) تقسیم نمودند، به دسته‌بندی این عوامل اقدام نموده است. امام موسی کاظم علیه‌السلام چنین فرموده‌اند:

«چون رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم وارد مسجد شد، دید جماعتی گرد مردی را گرفته‌اند. فرمود: چه خبر است؟ گفتند: علامه‌ای است. فرمود: علامه یعنی چه؟ گفتند: داناترین مردم به دودمان عرب و حوادث ایشان و به روزگار جاهلیت و اشعار عربی. پیغمبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرمودند: اینها علمی است که دانایش را زبانی ندهد و عالمش را سودی نبخشد. سپس فرمود: همانا علم

سه چیز است: آیه‌ی محکم، فریضه‌ی عادلّه، سنّت پابرجا، و غیر از این‌ها فضل است.»

مرحوم مصطفوی، مصحّح و شارح کتاب اصول کافی، کلام مرحوم ملامحسن فیض کاشانی را در شرح این حدیث آورده است. از دیدگاه ایشان، «... [خداوند] علم سودمند در نظر شرع را بیان کرده و به سه قسم منحصر نموده است: «آیه‌ی محکم» که به اصول عقاید اشاره دارد، زیرا براهین آن، آیات محکّمات جهان و قرآن کریم است و در قرآن دلایل مبدأ و معاد به لفظ «آیه» و «آیات» بسیار ذکر شده است؛ و «فریضه‌ی عادلّه» که اشاره به علم اخلاق است که خویش از لشکر عقل و بدش از لشکر جهل است و بر انسان، فریضه (واجب) است که لشکر عقل را داشته باشد و از لشکر جهل تهی باشد، و عدالت آن کنایه از حدّ وسط بین افراط و تفریط است؛ و «سنّة قائمه» که اشاره به احکام شریعت، یعنی مسأله‌ی حلال و حرام است.»^۱

با این بیان، می‌توان نتیجه گرفت که مقتضیات تقوا سه دسته‌اند:

۱- مقتضیات اعتقادی: مقتضیاتی که ریشه در اعتقادات دارد.

۲- مقتضیات اخلاقی: مقتضیاتی که ریشه در اخلاقیات دارد.

۳- مقتضیات فقهی: مقتضیاتی که ریشه در احکام و مسایل فقهی دارد.

نگارنده، به بررسی نقش مقتضیات اخلاقی در حصول ملکه‌ی تقوا پرداخته است.

مقتضیات اخلاقی

در یک تقسیم بندی، می‌توان اخلاقیات را از لحاظ نمود آنها در عمل به دو دسته‌ی: ۱- اخلاقیات فردی؛ ۲- اخلاقیات اجتماعی تقسیم نمود.

الف: اخلاقیات فردی

مراد از این دسته، اخلاقیاتی است که وقتی از آنها یاد می‌شود، صفات و ویژگی‌های فردی به ذهن متبادر می‌شود. در ذیل، برخی از این عوامل بررسی می‌گردد:

۱- الگوپذیری

الگو و الگوپذیری مورد تأیید قرآن کریم است. خداوند در قرآن کریم فرستاده‌ی خود، حضرت محمد مصطفی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ را به عنوان «أسوه‌ی حسنه» به جهانیان معرفی می‌کند: ﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ﴾^۱.

خداوند رسولان الهی عَلَيْهِمُ السَّلَام را نیز برای بشر به عنوان الگو می‌داند: ﴿وَكَلَّا نَقْصُ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ مَا نُثَبِّتُ بِهِ فُؤَادَكَ وَجَاءَكَ فِي هَذِهِ الْحَقِّ وَمَوْعِظَةٌ وَذِكْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ﴾^۲.

۱- «قطعاً برای شما در [اقتدا به] رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سرمشقی نیکوست.» [احزاب/ ۲۱].

۲- «و هر یک از سرگذشت‌های پیامبران عَلَيْهِمُ السَّلَام [خود] را که بر تو حکایت می‌کنیم، چیزی است که دلت را بدان استوار می‌گردانیم و در اینها حقیقت برای تو آمده و برای مؤمنان اندرز و تذکری است.» [هود/ ۱۲۰].

با ذکر این مقدمه و با توجه به آیات قرآن کریم و روایات ائمه اطهار علیهم السلام، می‌توان الگوهای تقوا را به شرح ذیل برشمرد:

الف) رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم:

بارزترین الگوی تقوا در جهان هستی حضرت محمد مصطفی صلی الله علیه و آله و سلم است. امام رضا علیه السلام در این باره چنین فرموده‌اند:

«اللهم صلّ على محمد عبدك الذی هدیتنا به من الجهالة و صبرتنا به من العمی و أقمنا به على المحجة العظمی و سبیل التّقوی ...»^۱

بی‌شک، پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم که وظیفه‌ی وساطت و رساندن پیام الهی به انسان‌ها را بر عهده داشته‌اند، خود، اولین فرد متصف به تمامی صفات تقوایی است که در آیات قرآن کریم، بندگان به آن امر شده‌اند، ولذا برترین الگوی تقوا برای تمامی انسان‌ها در تمامی اعصار می‌باشند.

ب) اهل بیت رسول خدا علیهم السلام:

۱- امیرمؤمنان حضرت علی علیه السلام:

رسول خدا حضرت محمد مصطفی صلی الله علیه و آله و سلم بارها از امام علی علیه السلام به عنوان الگوی تقوا یاد نموده‌اند. امام باقر علیه السلام، به نقل از پدرانشان، فرموده‌اند: از پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و سلم درباره‌ی بهترین مردم پرسیده شد. فرمودند: «بهترین، با تقواترین و برترین مردم، و نزدیک‌ترین مردم به

۱- «بار الها! درود بی پایان خودت را بر بنده خود حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم نازل گردان. رسولی که به وسیله‌ی او ما را از جهالت، [به نور علم] هدایت فرمودی و از کوری، بینا گرداندی و به واسطه‌ی او ما را راه بزرگ و راه تقوا دلیل آوردی.» [ابن طاووس، سید علی، إقبال الأعمال، ص ۲۸۳].

بهشت، نزدیک‌ترین آنان به من است و بین شما، با تقواتر و نزدیک‌تر به من از علی بن ابی طالب علیه السلام نیست.»^۱

در روایتی دیگر، پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و سلم فرمودند: «کسی که می‌خواهد به دانش آدم، تقوای نوح علیه السلام، حلم ابراهیم علیه السلام، هیبت موسی علیه السلام و عبادت عیسی علیه السلام بنگردد، به علی بن ابی طالب علیه السلام نگاه کند.»^۲ یعنی ایشان، حتی علاوه بر تقوا، جامع دیگر صفات نیز هستند. در روایتی دیگر نیز پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و سلم درباره‌ی حضرت علی علیه السلام به ابوذر غفاری رضی الله عنه چنین فرمودند: «ای ابوذر! علی علیه السلام، پرچم هدایت، کلمه‌ی تقوا و ریسمان استوار است.»^۳ حضرت علی علیه السلام، خود، در بیان صفت‌های خود چنین فرمودند: «أَنَا الْعُرْوَةُ الْوُثْقَى وَكَلِمَةُ التَّقْوَى وَآمِنُ اللّٰهَ تَعَالَى ذِكْرُهُ عَلَى أَهْلِ الدُّنْيَا.»^۴ در زیارت ایشان نیز آمده است: «... أَشْهَدُ أَنَّكَ كَلِمَةُ التَّقْوَى ...»^۵

ابن عباس در پاسخ به معاویه که از ایشان پرسیده بود: «نظرت درباره‌ی علی علیه السلام چیست؟ چنین گفت: «... پناه

۱- محمدی ری شهری، محمد، دانشنامه امیرالمؤمنین، ج ۸، صص ۱۳۴-۱۳۵؛ به نقل از: ینابیع المودة، ۲/۲۷۴/۷۸۶.

۲- همان، ص ۱۳۱، به نقل از: مطالب السؤل، ص ۲۲؛ بحار الانوار، ج ۳۹، ص ۳۹؛ نهج‌الحق، ص ۲۳۶؛ ارشادالقلوب، ص ۲۱۷.

۳- همان، ص ۱۲۴؛ و نیز ر.ک: نعمانی، محمد بن ابراهیم، الغیبة، ص ۸۲؛ ابن جرئیل، شاذان، الفضایل، ص ۱۳۴؛ سلیم بن قیس هلالی کوفی، کتاب سلیم، ص ۸۵۶؛ فرات کوفی، تفسیر فرات، ص ۳۷۲.

۴- «من ریسمان محکم، کلمه‌ی تقوا و امین خداوند متعال بر اهل دنیایم.» [همان، ج ۸، ص ۲۴۸].

۵- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۴، ص ۵۷۰.

پرهیزگاری ... بهترین کس در بین ایمان آورندگان و پرهیزگاران بود...^۱ هم چنین «یزید بن قیس أرحبی» در وصف امام علی علیه السلام در زمان حکمیت فرمود: «... مولای ما کسی است که تو و همهی مسلمانان برتری او را می‌شناسید و نمی‌پندارم که برای تو مخفی باشد. دینداران و اهل فضل از علی علیه السلام نمی‌گذرند و بین تو و او متزلزلی نیستند. پس از خدا بترس ای معاویه، و با علی علیه السلام مخالفت نکن. به خدا سوگند، ما هرگز کسی را پرهیزگارتر، زاهدتر در دنیا و جامع‌تر از او در خصلت‌های پسندیده نمی‌شناسیم.»^۲

سید حمیری (۱۰۵ - ۱۷۳ هـ.ق) از بزرگان شعرا در قرن دوم قمری در وصف امام علی علیه السلام چنین سروده است:

«أقسم بالله و آلائه
 إنَّ علی بن ابی طالب
 و المرء عما قال مسؤول
 علی التقی و البرّ مجبول»^۳

«به خدا و نعمت‌هایش سوگند می‌خورم و البته هر کس مسؤول گفتار خویش است که [سرشت] علی بن ابی طالب بر تقوا و خوبی سرشته شده است.»^۴

قیاض لاهیجی، شاعر قرن یازدهم هجری قمری (م ۱۰۲۷ هـ.ق)، در وصف امیر مؤمنان علی علیه السلام چنین سروده است:

۱- محمدی ری شهری، محمد، دانشنامه امیرالمؤمنین، ج ۸، ص ۳۲۹، به نقل از: مروج الذهب، ج ۳، ص ۶۰؛ ذخائر العقبی، ص ۱۴۲؛ المسترشد: ۱۱۳/۳۰۶؛ و نیز ر.ک: ابن طاووس، سید علی، الطرائف، ج ۲، ص ۵۰۷.

۲- همان، ص ۳۷۸، نقل از: تاریخ الطبری، ج ۵، ص ۵؛ الکامل فی التاریخ، ج ۲، ص ۳۶۷؛ وقعة صفین، ص ۱۹۸.

۳- محمدی ری شهری، محمد، موسوعة الامام علی بن ابی طالب علیه السلام، ج ۹، ص ۱۶.

۴- همو، دانشنامه امیرالمؤمنین، ج ۸، ص ۳۳.

«هم از علم وافر، هم از حکم ظاهر هم آداب زهد و هم آیین تقوا»^۱
 مرحوم حکیم محی‌الدین مهدی الهی قمشه‌ای (۱۳۱۹ - ۱۳۹۳ هـ.ق) در وصف امیرمؤمنان علیه السلام چنین سروده است:
 زعلم وعقل وسخا و قدرت، به زهد وحلم تُقی و همّت
 ندید چشم جهان مثالت، نه در زمین، نی در آسمان‌ها^۲
 در روایتی از امام صادق علیه السلام که درباره‌ی واقعه‌ی غدیر خم آمده است بدین معنا اشاره شده است: «در این روز، خداوند مردم را به ولایت امری امامانی هدایت کننده، رشد یافته پس از پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم قرار داد که آنان را استوانه‌هایی برای یگانه شمردن خدا، نشانه‌های هدایت و پرهیزگاری و ریسمان محکم [پیوند به خدا] قرار داده است.»^۳

۲- امامان حسنین علیهما السلام:

در دیوان منسوب به امام علی علیه السلام خطاب به سید البریه امام حسن مجتبی علیه السلام آمده است:
 «... و کن حافظاً للوالدین و ناصرأ لجارک ذی التقوی و اهل التقارب»^۴
 در آداب زیارت امام حسین علیه السلام چنین آمده است: «... أشهدُ أنَّکَ کَلِمَةُ التَّقْوَى وَ بَابُ الْهُدَى وَ الْعُرْوَةُ

۱- همان، ج ۹، ص ۹۸، به نقل از: دیوان قیاض لاهیجی، ص ۲۳.

۲- محمدی ری شهری، محمد، دانشنامه امیرالمؤمنین، ص ۱۳۷، به نقل از کلیات دیوان حکیم الهی قمشه‌ای، ص ۳۲۰.

۳- طوسی، ابو جعفر محمد بن الحسن، تهذیب الأحکام، ج ۳، ص ۱۴۵.

۴- «مراقب پدر و مادرت و یاری دهنده‌ی همسایه‌ی تقوا پیشه و اقوامت باش.» [الإمام علی بن ابی طالب، دیوان علی علیه السلام، ص ۵۶].

الْوُثْقَى...»^۱ در خطابى نسبت به ائمه‌ى بقیع علیهم‌السلام آمده است: «... السَّلام علیکم اهل التَّقْوَى...»^۲ در بسیاری از روایات متأثره از ائمه‌ى طاهرین علیهم‌السلام که برخى از آنها ذکر شد، از ائمه‌ى اطهار علیهم‌السلام به «کلمه‌ى تقوا» یاد شده است^۳ و کمتر، عباراتى چون «... أَهْلَ الْبِرِّ وَ التَّقْوَى ...» به کار گرفته شده است. اما درباره‌ى ائمه‌ى بقیع این عبارت به کار گرفته شده است.^۴

۳- امام زمان مهدى موعود (عج):

در دعای ندبه درباره‌ى امام زمان (عج) آمده است: «أین جامع الکلم [الکلمه] علی التَّقْوَى ...»^۵

ج) پیامبران الهی علیهم‌السلام:

پیامبران الهی علیهم‌السلام که خود دعوت کننده به تقوا و پرهیزگاری بودند از اسوه‌های تقوا هستند: حضرت یوسف علیه‌السلام از نمونه‌ی این پیام‌آوران آسمانی

-
- ۱- «... شهادت می‌دهم که تو کلمه‌ی تقوا، باب هدایت و ریسمان محکم الهی هستی...» [الکلبی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۴، ص ۵۷۲].
- ۲- کلبی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۴، ص ۵۵۹.
- ۳- طوسی، أبو جعفر محمد بن الحسن، تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۵۹، نیز ر.ک: صدوق، محمد بن علی، الخصال، ج ۲، ص ۴۳۲؛ دیلمی، حسن بن حسین، إرشاد القلوب، ج ۲، ص ۱۷.
- ۴- مفید، محمد بن محمد بن نعمان، کتاب المزار، ص ۱۸۷؛ و نیز ر.ک: ابن قولویه القمی، کامل الزیارات، ص ۵۳.
- ۵- «کجاست آن که همه را بر کلمه‌ی تقوا گردهم می‌آورد...» [ابن طاووس، سید علی، إقبال الأعمال، ص ۲۹۷].

است: ﴿قَالُوا إِنَّكَ لَأَنْتَ يُوسُفُ قَالَ أَنَا يُوسُفُ وَهَذَا أَخِي قَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا
إِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ وَيَصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ﴾^۱

(د) مؤمنان و شیعیان حقیقی اهل بیت علیهم السلام:

در روایات ائمه اطهار علیهم السلام، شیعیان، اهل تقوا خوانده شده‌اند:
«سمعت أبا الحسن علیه السلام...: أَوْلَيْكَ أَهْلُ الْإِيمَانِ وَالتَّقَى وَ أَهْلُ الْوَرَعِ وَ
التَّقْوَى...»^۲

رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم خطاب به امام علی علیه السلام در وصف شیعیان و محبین
ایشان فرمودند:

«ای علی! خوشا به حال دوستداران و تأیید کنندگان، و بدبا به حال
دشمنان و تکذیب کنندگان! دوستداران تو در آسمان هفتم و زمین هفتم
و در میان آن دو شناخته شده‌اند. آنان، دیندار، باتقوا، متین و دارای روشی
نیکو هستند که برای خداوند، فروتنی می‌نمایند. دیدگان‌شان فرو افتاده
است، قلب‌هایشان به یاد خدای عزوجل می‌تپد، حق دوستی (ولایت)
تو را به‌جا می‌آورند، زبان‌هایشان به بیان برتری‌های تو گویاست،
و چشمانشان به خاطر محبت تو و پیشوایان از میان فرزندان، اشک
ریزنده است. آنان با انجام دادن آنچه خداوند در کتابش فرمان داده و
در سنت نبوی، بر سر آن، برهان‌هایی برایشان آورده است، به خدا نزدیکی
می‌جویند و آنچه اولوالامر دستورشان دهد، عمل می‌کنند. پیوستگانی
هستند که از هم نمی‌برند و دوستانی هستند که دشمنی نمی‌ورزند. به

۱- «گفتند: «آیا تو خود، یوسفی؟» گفت: «آری،» من یوسفم و این برادر من است. به راستی خدا بر
ما منت نهاده است. بی‌گمان، هر که تقوا و صبر پیشه کند، خدا پاداش نیکوکاران را تباه نمی‌کند.»
[یوسف/۹۰].

۲- «از امام رضا علیه السلام شنیدم که فرمودند:... شیعیان ما مؤمن، پرهیزگار و دوری‌کننده از شبهات هستند...»
[صدوق، أبوجعفر محمد بن علی بن الحسین، صفات الشیعه، ص ۳].

درستی که فرشتگان بر آنان درود می‌فرستند و دعاهایشان را آمین می‌گویند. [نیز] برای گناهکارشان طلب آمرزش می‌کنند، در حضور او حاضر می‌شوند و در نبود او نگران می‌شوند تا برپایی روز قیامت.^۱

مؤمنین به شایستگی متّصف به کلمه‌ی تقوا هستند. علامه طباطبایی^۲ در این باره چنین آورده است: «علّتش این است که استعدادشان برای تلقّی چنین عطیه‌ای الهی تمام بود. آری، با اعمال صالح خود، استعداد خود را تکمیل کرده بودند، پس همانا سزاوارتر به کلمه‌ی تقوا بودند تا دیگران، و اما این که اهل آن بودند برای این بود که به غیر ایشان کسی اهلیّت چنین دریافتی را نداشت و کلمه‌ی «اهل» به معنای خاصه‌ی هر چیزی است...»^۲ در روایتی از امام صادق^۳ برای مؤمنین هفت درجه بر شمرده‌اند و یکی از آنها اهل تقوا هستند.^۳

کوتاه سخن این که الگوپذیری عامل بسیار مهمّی جهت تقوا پیشگی است؛ چون انسان با توجّه در صفات و سکنات الگو، رسیدن به این درجه را امکان‌پذیر دانسته، و از دیگر سو، تمام تلاش خود را برای رسیدن به این مقام معنوی انجام می‌دهد.

۲- مخالفت با هوای نفس

امیر مؤمنان حضرت علی^{علیه السلام} شیعیان خویش را از پیروی هوای نفس بر حذر داشته‌اند:

۱- محمّدی ری شهری، محمّد، دانشنامه امیرالمؤمنین، ج ۱۱، ص ۲۵۸؛ به نقل از: صدوق، ابوجعفر

محمّد بن علی بن الحسین، عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۲۶۱، ح ۲۱.

۲- طباطبایی، سید محمّد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۸، ص ۴۳۴.

۳- صدوق، ابوجعفر محمّد بن علی بن الحسین، الخصال، ج ۲، ص ۳۵۲.

«أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ أَخْوَفَ مَا أَخَافُ عَلَيْكُمْ اثْنَانِ: اتِّبَاعُ الْهَوَىٰ وَ طُؤُلُ الْأَمَلِ؛ فَأَمَّا اتِّبَاعُ الْهَوَىٰ فَيَصُدُّ عَنِ الْحَقِّ وَأَمَّا طُؤُلُ الْأَمَلِ فَيُنْسِي الْآخِرَةَ»^۱

آری، «... نفسی وجود دارد که محتاج حفاظت و صیانت [=تقوا] است؛ زیرا دچار زیان شده، آسیب می‌بیند. پس صیانت نفس همان تقویت است. اما نفس چگونه باید حفظ شود و راه‌های نگه‌داری و صیانت آن کدام است؟ پاسخ به این سؤال، محتاج استنباط قرآنی است. بدین صورت که نفس به عنوان خلقتی دیگر^۲، چون همواره انسان را وادار به انجام بدی‌ها می‌کند،^۳ از همین ناحیه دچار آسیب شده، زیان می‌بیند؛ لذا باید از تمایل و رغبت نهی شود.»^۴ در چنین صورتی، ملکه‌ی تقوا حاصل می‌شود. وگرنه، اگر با خواهش‌ها مخالفت نشود، تزکیه انجام نمی‌شود: ﴿فَلَا تُزَكُّوا أَنْفُسَكُمْ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقَى﴾^۵.

آنان که در پی خواهش‌های نفسانی و اوامر شیطانی حرکت می‌کنند هیچ‌گاه روی پرهیزگاری را نخواهند دید. از این نمونه، معاویة بن ابی

۱- «ای مردم! دو چیز است که از هر امر دیگری بیشتر بر شما بیم دارم. پیروی هوای نفس و بلندی آرزو. اما پیروی هوای نفس آدمی را از پیمودن راه حق باز می‌دارد و اما بلندی آرزو آخرت را به فراموشی می‌سپارد.» [سید رضی، أبوالحسن محمد بن الحسین، نهج البلاغه، ترجمه: شیروانی، علی، خطبه‌ی ۴۲].

۲- مؤمنون / ۱۴.

۳- یوسف / ۵۳.

۴- نازعات / ۴۰.

۵- جودوی، امیر، «پی‌آمد اعمال در زندگانی با الهام از قرآن»، مقالات و بررسی‌ها، دفتر ۷۱، ص ۱۰۵.

۶- «... پس خودتان را پاک بشمارید. او به [حال] کسی که پرهیزگاری نموده داناستر است.» [نجم / ۳۲].

سفیان است. امام علی علیه السلام به او در سال ۳۷ هجری پیش از جنگ صفین چنین می فرماید: «فَاتَّقِ اللَّهَ فِي نَفْسِكَ وَنَازِعِ الشَّيْطَانَ قِيَادَكَ وَاصْرِفْ إِلَى الْآخِرَةِ وَجْهَكَ فَهِيَ طَرِيقُنَا وَ...»^۱

۳- شناخت و معرفت

از دیدگاه مولی الموحدين حضرت علی علیه السلام، هر چیزی به شناخت نیازمند است. ایشان به کمیل بن زیاد فرمودند: «مَا مِنْ حَرَكَةٍ إِلَّا وَ أَنْتَ مُحْتَاجٌ فِيهَا إِلَى مَعْرِفَةٍ».^۲ رسیدن به کمالات اخلاقی، به ویژه تقوا، نیز چنین است. رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم می فرماید: «لِكُلِّ شَيْءٍ مَعْدِنٌ وَ مَعْدِنُ التَّقْوَى قُلُوبُ الْعَارِفِينَ».^۳ یکی دیگر از جلوه های معرفت و شناخت، حکمت است که خود موجب تقواست. امام صادق علیه السلام می فرماید: «الْحِكْمَةُ ضِيَاءُ الْمَعْرِفَةِ وَ مِيرَاثُ التَّقْوَى وَ ثَمَرَةُ الصِّدْقِ ...»^۴

۴- صداقت

صداقت بدان معناست که گفتار، کردار و منش آدمی مطابق با حقیقت باشد و نهان و بیرون او یکی باشد. طبق قرآن و سنت، اهل صدق، تقوا

۱- «از خدا بترس و مهار خویش را از دست شیطان بیرون آور، روی خود را به سوی آخرت بگردان، که این راه، راه ما است.» [سید رضی، ابوالحسن محمد بن الحسین، نهج البلاغه، ترجمه: شیروانی، علی، نامه ۵۵].

۲- هیچ حرکتی نیست مگر آن که تو در آن نیازمند شناخت و آگاهی هستی.» [مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار علیهم السلام، ج ۷۷، ص ۲۶۹].

۳- «برای هر چیزی معدنی است و معدن تقوا قلب های عارفان است.» [دیلمی، حسن بن محمد، إرشاد القلوب، ج ۱، ص ۱۵].

۴- «حکمت نور معرفت، ملاک پرهیزگاری و نتیجه ی صداقت است.» [الإمام الصادق علیه السلام، جعفر بن محمد، مصباح الشریعة، ص ۱۹۸].

پیشه‌اند: ﴿وَالَّذِي جَاءَ بِالصَّدَقِ وَصَدَّقَ بِهِ أُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾.^۱ وقتی صداقت در درون آدمی جای گرفت، از بسیاری از حرام‌هایی که از این ناحیه به انسان وارد می‌شود پیشگیری می‌شود؛ چرا که عملاً آدمی تقوا و پروا پیشگی را سرلوحه‌ی خود نموده و این خصیصه را در درون خود زنده کرده است. امیرمؤمنان علی ع فرمودند: «الصَّدَقُ حَيَاةُ التَّقْوَى».^۲ علامه طباطبایی ر با توجّه به حصر موجود در آیه‌ی ۱۷۷ سوره‌ی بقره: ﴿أُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾، در تفسیر شریف خود چنین نگاه‌شده‌اند: «حصری که در آن هست، برای بیان کمال ایشان است؛ چون برّ و صدق اگر به حدّ کمال نرسد، تقوا دست نمی‌دهد».^۳

۵- اطاعت از اوامر الهی

مراد آن است که بنده، تمام دستورات دینی را انجام دهد، آنچه واجب است را عمل نماید و از حرام‌ها خودداری کند. با این تفسیر، اوج این عمل در قوت در دین، تبعیت موبه مو از دستورات الهی، و نهایتاً، کسب رضای الهی است. خداوند خطاب به قوم بنی‌اسرائیل می‌گوید: اگر آنچه ما بدان امر کردیم را عمل کنید شاید پرهیزگار شوید: «و چون از شما پیمان محکم گرفتیم، و [کوه] طور را بر فراز شما افراشتیم، [و فرمودیم:] «آنچه را به

۱- «و آن کس که راستی آورد و آن را باور نمود؛ آنانند که خود پرهیزگارانند.» [زمر/ ۳۳].

۲- «صدق مایه‌ی حیات تقوا است.» [آمدی، عبدالواحد التیمی، غرر الحکم و درر الکلم، ص ۲۱۸].

۳- طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۶۵۲.

شما داده‌ایم به جدّ و جهد بگیرید، و آنچه را در آن است به خاطر داشته باشید، باشد که به تقوا گرایید.»^۱

امام علی علیه السلام، در روایتی نقش فرمان‌پذیری در تقوا را چنین توصیف می‌کند:

«... از خدا پروا کنید؛ پروای آن که شنید و فروتن گردید، گناه کرد و اعتراف نمود، ترسید و کار کرد، پرهیز کرد و مبادرت ورزید، یقین کرد و نیکی نمود، پند داده شد و پند گرفت، بیم داده شد و بیمناک گشت، باز نگه داشته شد و باز گشت و پاسخ داد، روی آورد و توبه کرد، راهنما جست و پیروی کرد، نشان داده شد و دید و جستجو گرانه شتاب گرفت و گریزان رهایی یافت، پس ذخیره فراهم نمود و درون را پاک کرد و قیامت [خویش] را آباد ساخت و برای روز حرکتش و راه در پیشش و زمان نیازمندی‌اش و جایگاه نیازش، زاد و توشه فراهم کرد و آن را به سوی اقامتگاهش پیش فرستاد. بندگان خدا! از خدا به جهت آنچه شما را برای آن آفریده پروا کنید، و از او، همان گونه که شما را از خود ترسانده، بترسید تا سزاوار آنچه برای شما به‌طور حتم آماده ساخته است، گردید؛ به خاطر راستی وعده‌ی او و پرهیز از هول رستاخیزش...»^۲

آنچه در این روایت آمده است، همگی، جلوه‌هایی از اطاعت‌پذیری اوامر الهی است.

ایشان، در روایتی دیگر، بر ضرورت عمل‌گرایی در این دنیا برای آخرت و متّصف شدن به صفت تقوا می‌فرمایند:

۱- بقره / ۶۳.

۲- محمدی ری شهری، محمد، دانشنامه امیرالمؤمنین، ج ۱۰، ص ۲۶۹.

«به عمل شتابید و از سرزده آمدن مرگ بترسید؛ چون امیدى که نسبت به بازگشت نصیب و روزى هست، نسبت به بازگشت عمر نیست. همچنین روزى که امروز از دست رفته، به افزونى آن در فردا، امید هست؛ ولى عمرى که دیروز از دست رفته، به بازگشت آن در امروز، امید نیست. امید، همراه آینده و یأس، همراه گذشته است. پس ﴿اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ﴾»^{۲۱}

گاه در روایات، اطاعت امر الهى، خود، به تقوا تفسیر شده است. از امام صادق علیه السلام درباره‌ی معنا و تفسیر تقوا پرسیدند، ایشان چنین پاسخ فرمودند: «أَنْ لَا يَفْقِدَكَ اللَّهُ حَيْثُ أَمَرَكَ وَلَا يَرَاكَ حَيْثُ نَهَاكَ»^۳

«آیات بسیاری که درباره‌ی تقوا و مشتقات آن آمده و آدمی را بسیار بر تقوا تشویق و ترغیب نموده است، جز با امثال و اطاعت از اوامر الهى و وانهادن نهى‌هاى الهى صورت نمى‌پذیرد؛ چرا که اگر برای مکلف هیچ راهى نباشد که به این امر علم پیدا کند، امر به «مالا یطاق» شده است، و اگر «ظن» به آن راه داشته باشد که: ﴿إِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا﴾^۴ و به غیر از معصوم نمى‌توان

۱- «از خدا آن‌گونه که حق پروا کردن از اوست، پروا کنید و زینهار جز مسلمان نمیرید.» [آل عمران / ۱۰۲].

۲- محمدى رى شهرى، محمد، دانشنامه امیرالمؤمنین، ج ۱۰، ص ۲۷۸؛ به نقل از: نهج البلاغه، خطبه‌ی ۱۱۴؛ تحف العقول، ص ۲۱۸، عیون الحکم، ص ۱۵۸، ح ۳۴۲۱.

۳- «تقوا آن است که خداوند حضور تو را در انجام واجبات و ترک منهیات (محرمات) ببیند.» [حلی، ابن فهد احمد بن محمد، عده الداعی و نجاح الساعی، ص ۳۰۳].

۴- «گمان به هیچ وجه [آدمی را] از حقیقت بی‌نیاز نمى‌گرداند.» [یونس / ۳۶].

تکیه کرد، چون امکان معصیت در هر کس دیگری وجود دارد و هیچ اطمینانی در رسیدن به این گونه تقوا نیست، بلکه فراتر از آن، گناه به ضد آن تبدیل می‌گردد و به وسیله‌ی آن عمومیت می‌یابد؛ لذا وجود امام معصوم لازم است تا احکام به خداوند «حیّ قیوم» نسبت پیدا کند.

و اگر کسی شبهه وارد کند که آیات تقوا مجمل است و عمومیت ندارد و برای تک‌تک افراد صدق می‌کند و این استدلال شما راه به جایی نمی‌برد، در پاسخ می‌گوییم: وقایه، نهایت بازداری است: «وقاه فاتقی»، و این، جز با دوری گزیدن از گناهان کبیره و صغیره صورت نمی‌پذیرد. خداوند فرمود: ﴿وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاتَّقُونِ﴾^۱ که مراد از این آیه، انجام و اطاعت کردن تمام عبادات و اوامر و وانهادن و ترک تمام معاصی و گناهان است و رسول خدا ﷺ چه نیک فرمودند: «بنده به درجه‌ی پرهیزگاران نمی‌رسد، مگر این که آنچه اشکالی ندارد را رها کند تا دچار آنچه اشکال دارد، نشود.»^۲

رابطه‌ی تقوا و اطاعت‌پذیری خداوند، تعاملی و دو سویه است. امام علی علیه السلام می‌فرمایند: «اتَّقِ اللَّهَ بِطَاعَتِهِ وَ اطِيعِ اللَّهَ بِتَقْوَاهُ.»^۳ آنان که اطاعت‌پذیری دارند، وقتی اطاعت خود را خالصانه‌تر و دقیق‌تر کنند به درجه‌ی تبعیت می‌رسند و تبعیت، خود، زمینه‌ساز تقواست: ﴿وَأَنَّ هَذَا

۱- «و من پروردگار شمایم؟ پس، از من پروا دارید.» [مومنون/۵۲].

۲- ناطق البیاضی، علی بن یونس، الصراط‌المستقیم، ج ۱، ص ۱۳۵.

۳- «با فرمان‌پذیری از خداوند، تقوای او را پیشه‌کن و با تقوا پیشه‌کردن از او اطاعت کن.» [آمدی،

عبدالواحد التمیمی، غررالحکم و درر الکلم، ص ۲۶۹].

صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ ذَلِكُمْ
وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ^۱. چنین افرادی در دین، استوار، قوی و محکم

هستند. امام علی علیه السلام درباره‌ی ایشان می‌فرماید:

«سِتَّةٌ يُخْتَبَرُ بِهَا دِينَ الرَّجُلِ قُوَّةُ الدِّينِ وَصِدْقُ الْيَقِينِ وَشِدَّةُ التَّقْوَى

وَمُعَالَبَةُ الْهَوَىٰ وَقِلَّةُ الرَّعْبِ وَالْإِجْمَالُ فِي الطَّلَبِ»^۲.

مفضل بن عمر به امام صادق علیه السلام نامه‌ای نگاشت و ایشان در پاسخ

چنین فرمودند:

«ای مفضل! تو و خودم را به تقوای الهی و اطاعت از اوامر

او دعوت می‌نمایم؛ چراکه اطاعت از اوامر الهی، ورع، تواضع و

خاکساری برای خدا، اطمینان، تلاش و کوشش، گرفتن اوامر

خداوند و خیرخواهی نسبت به فرستادگان او، تلاش و سرعت

عمل در کسب رضایت او و دوری گزیدن از آنچه از آن نهی کرده،

همگی، از نشانه‌های تقواست؛ چراکه هرکس تقوا پیشه نماید،

به اذن خداوند، خود را از آتش نجات داده و به تمام خیر دنیا و

آخرت دست یافته است، و هر آن که به تقوا امر کند موعظه او را

رستگار ساخته است. خداوند ما را از پرهیزگاران به رحمت خود

گرداند»^۳.

۱- «و [بدانید] این است راه راست من؛ پس، از آن پیروی کنید. و از راه‌ها [ی دیگر] که شما را از راه

وی پراکنده می‌سازد پیروی مکنید. اینهاست که [خدا] شما را به آن سفارش کرده است، باشد که به

تقوا گرایید» [أنعام / ۱۵۳].

۲- «دین مردمان به شش چیز مورد آزمایش و محک قرار می‌گیرد: دین استوار، یقین صادقانه،

درجه‌ی تقوا، مخالفت بر هوای نفس، کمی آرزوها و امیال و خواسته‌ی اندک.» [آمدی، عبدالواحد

التمیمی، غرر الحکم و درر الکلم، ص ۸۵].

۳- صفار، محمد بن حسن بن فروح، بصائر الدرجات، ص ۵۲۶.

می‌توان از این روایت و روایات مشابه چنین استنتاج نمود که اطاعت خداوند موجب تقوا پیشگی است.

۶- عبادت و بندگی خدا

«اصل عبودیت، خضوع و فروتنی است، و تعبید، یعنی خود را خوار و ذلیل کردن، و گفته شده «طریق معبّد»، یعنی راهی که هموار گشته است.»^۱ کلمه‌ی «عبد» در آیات قرآن کریم دو کاربرد دارد:

الف- کاربرد اعمّ: به معنی مخلوق، نیازمند و تحت فرمان خدا بودن؛ خواه مخلوق مورد نظر به این بندگی توجّه و اعتقاد داشته و آن را پذیرفته باشد^۲ و خواه به آن توجّه نداشته و آن را نپذیرفته باشد.

ب- کاربرد اخصّ: به معنی کسی که به مملوکیّت و بندگی خود توجّه و عنایت داشته و آن را پذیرفته و در صدد انجام وظایف بندگی است.^۳ پیامد عبادت به معنی دوّم، ایمنی از سلطه‌ی شیطان^۴ و رشد دانایی و امکان رؤیت آیات الهی است،^۵ چنان‌که در داستان حضرت موسی عَلَيْهِ السَّلَام از آن بنده‌ی ارجمند الهی با عنوان «بنده‌ای از بندگان ما»، سپس با تعبیر «تعلیم شده از جانب ما» یاد شده است و نیز از کثرت عبادت پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ به عنوان عاملی برای دریافت آیات

۱- ابن عبدالقادر، محمد بن ابی بکر، مختار الصحاح، ص ۲۱۶.

۲- مریم / ۹۳.

۳- فجر / ۳۰-۲۹.

۴- برای اطلاع بیشتر ر.ک: خسروانی، علیرضا، تفسیر خسروی، ج ۵، ص ۱۰۲، ص ۱۳۱؛ فضل الله، سید محمد حسین، من وحی القرآن، ج ۱۳، ص ۱۹۷؛ دیلمی، حسن بن محمد، أعلام السّائین، ص ۴۵۲.

۵- حجر / ۴۲؛ اسراء / ۶۵؛ ص / ۸۳.

۶- کهف / ۶۰-۸۲.

روشن الهی^۱ و رؤیت آنها یاد شده است که در نهایت منجر به یقین می‌شود که از دید امام صادق علیه السلام بالاترین درجه‌ی ایمان^۲ است.^۳

«برخی نیز میان عبودیت و عبادت فرق گذاشته‌اند؛ چراکه «عبودیت امری فراتر از عبادت است که به معنای بندگی و اظهار فروتنی نسبت به خداست، و نقل شده است که عبادت، مخصوص عوام از مؤمنان، و عبودیت، مخصوص خواص از مؤمنان است...»^۴

در قرآن کریم ارتباطی تنگاتنگ میان دو معنای عبادت و تقوا وجود دارد. در معنای اخص آن چنین آمده است: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾.^۵ کسی که بنده‌ی واقعی خدا باشد، تمام توان خود را برای خشوع در برابر حضرت حق به کار می‌بندد. امام صادق علیه السلام درباره‌ی چنین افرادی می‌فرماید:

«زهد، تمام تقوا، و دروازه‌ی تقوا، خشوع در برابر پروردگار، و راهنمای خشوع، بندگی و تعظیم در برابر حضرت حق و فرمان‌پذیری خالصانه از دستوراتش و ترس از افتادن در حرام‌های اوست، و راهنمای

۱- حدید/ ۹.

۲- کلینی، محمد بن یعقوب، *الکافی*، ج ۳، ص ۸۶.

۳- جوودی، امیر، «پی‌آمد اعمال در زندگانی با الهام از قرآن»، *مقالات و بررسی‌ها*، دفتر ۷۱، ص ۱۰۴.

۴- ابن ابی الحدید معتزلی، *عبد الحمید*، شرح *نهج البلاغه*، ج ۱۱، ص ۲۰۸.

۵- «ای مردم، پروردگارتان را که شما و کسانی که پیش از شما بوده‌اند آفریده است، پرستش کنید؛ باشد که به تقوا گرایید.» [بقره/ ۲۱].

این، علم است. خداوند فرمود: ﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾.^۱ در قرآن کریم نیز آن که در نهان از خداوند بترسد و با دلی توبه کار نزد او آید، از متقین محسوب شده است: ﴿مَنْ خَشِيَ الرَّحْمَنَ بِالْغَيْبِ وَجَاءَ بِقَلْبٍ مُنِيبٍ﴾.^۲

اوج بندگی خداوند در کسب رضای الهی است و کسب رضای الهی موجب تقوا پیشگی است. امام علی علیه السلام در این باره می فرماید: «... فاتق الله و لا تؤثر أحداً علی رضاه و هو اه فانه وصية الله عزوجل إلى خلقه لا يقبل منهم غيرها و لا يعظم سواها ...»^۳ اما عبادت به معنای عام، آنان که «از شب اندکی را می غنودند، و در سحرگاهان [از خدا] طلب آمرزش می کردند.»^۴ نیز متقی و پرهیزگارند.

پس بندگی خدا به معنای عام و خاص آن موجب تقوا پیشگی است.

۷- خردورزی

«عقل در زبان عرب به معنای نگه داشتن، باز داشتن و حبس کردن است، مانند بستن شتر با عقال.»^۵ «فقیه و محدث بزرگوار، شیخ حرّ

۱- «از بندگان خدا تنها دانایانند که از او می ترسند.» [فاطر / ۲۸].

۲- الإمام الصادق علیه السلام، جعفر بن محمد، مصباح الشریعة، ص ۲۲.

۳- «آن که در نهان از خداوند بترسد و با دلی توبه کار نزد او آید.» [ق / ۳۳].

۴- «... تقوای خدا را پیشه کنید و رضای هیچ کس را بر رضای او برتری ندهید؛ چراکه سفارش خداوند بر آفرینندگانش است که رضای هیچ کس جز خدا از آنان پذیرفته نیست و هیچ کس غیر از خداوند نباید بزرگ داشته شود...» [شهید ثانی، زین الدین بن علی بن احمد، کشف الریبه عن احکام الغیبه، ص ۹۵].

۵- ذاریات / ۱۵، ۱۸، ۱۹.

۶- محمدی ری شهری، محمد، خردگرایی در قرآن و حدیث، ص ۱۸.

عاملی علیه السلام درباره‌ی معانی عقل چنین می‌فرماید: عقل در سخن اندیشمندان و حکیمان، معانی بسیار دارد و با جستجو در احادیث، سه معنا برایش به دست می‌آید:

۱- نیرویی که بدان خوبی‌ها و بدی‌ها و تفاوت‌ها و زمینه‌های آن، شناخته گردد، و این، معیار تکلیف شرعی است.

۲- ملکه‌ای که به انتخاب خوبی‌ها و پرهیز از بدی‌ها فرا می‌خواند.

۳- تعقل و دانستن؛ و از این روست که در برابر جهل و نادانی قرار می‌گیرد، نه در برابر دیوانگی. بیشترین استعمال عقل در احادیث، معنای دوم و سوم است.^۱

طبق آیات قرآن کریم خردورزی عامل تقوا پیشگی است:

﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ الَّذِينَ آمَنُوا قَدْ أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكُمْ ذِكْرًا﴾.

حلم که از مفاهیم هم‌خانواده‌ی خردورزی و ثمره‌ی آن است نیز موجب تقوا است. در نامه‌ی امام باقر علیه السلام به «سعدخیر» چنین آمده است: «کسی که در زمان تقوا پیشگی درباره‌ی دیگران تقوا را رعایت نکند، حلیم نیست.»^۲

۸- یاد خدا

یاد خداوند و فرامین او که در کتب آسمانی آمده است، انسان را از ارتکاب معصیت و خطا باز می‌دارد:

۱- همان، ص ۱۹.

۲- کلینی، محمد بن یعقوب، *الکافی*، ج ۸، ص ۵۵.

﴿وَإِذْ نَتَقْنَا الْجَبَلَ فَوْقَهُمْ كَأَنَّهُ ظُلَّةٌ وَظَنُّوا أَنَّهُ وَاقِعٌ بِهِمْ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ
بِقُوَّةٍ وَادْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾^۱

یاد خدا به تقوا شدت می بخشد و آن را در وجود آدمی نهادینه
کند:

﴿وَمَا عَلَى الَّذِينَ يَتَّقُونَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِّنْ شَيْءٍ وَلَكِنْ ذِكْرَىٰ لَعَلَّهُمْ
يَتَّقُونَ﴾^۲

در برخی روایات، مصداق ذکر خدا، عبارت «لا اله الا الله» عنوان
شده است. امام علی علیه السلام فرمودند: «عبارت «لا اله الا الله» به
معنای وحدانیت و یگانگی خدا است و خداوند اعمال را جز با آن
نمی پذیرد و این جمله همان «کلمه‌ی تقوا» است که خداوند روز قیامت
میزان اعمال آدمیان را به واسطه‌ی آن سنگین می کند.»^۳ پس یاد خدا در
تمامی امور زندگی و در افعال و منش و افکار موجب پرورش ملکه‌ی
تقواست.

۹- دعا

خداوند، خود، به دعا امر فرموده^۴ و وعده‌ی استجابت داده است.^۵
بی شک، یکی از رموز موفقیت در تمام ابعاد زندگی نیاز به درگاه بی نیاز

۱- «و [یاد کن] هنگامی را که کوه [طور] را بر فرازشان سایبان آسا، برافراشتیم، و چنان پنداشتند که
[کوه] بر سرشان فرود خواهد افتاد. [و گفتیم:] آنچه را که به شما داده‌ایم به جدّ و جهد بگیرید، و
آنچه را در آن است به یاد داشته باشید. شاید که پرهیزگار شوید.» [اعراف / ۱۷۱].

۲- «و چیزی از حساب آنان [= ستمکاران] بر عهده‌ی کسانی که پروا [ی خدا] دارند نیست. لیکن،
تذکر دادن [لازم] است، باشد که [از استهزا] پرهیز کنند.» [أنعام / ۶۹].

۳- صدوق، أبوجعفر محمد بن علی بن الحسین، *علل الشرائع*، ج ۱، ص ۲۵۱.

۴- غافر / ۶۰.

۵- بقره / ۱۸۶.

و قادر متعال و مطلق است. مطابق آیات قرآن کریم دعا موجب پیشوا شدن اهل تقوا است:

﴿وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا﴾^۱

رسول خدا ﷺ هنگام پوشیدن لباس و پس از آن چنین برای خود و دیگران دعا می نمودند: «... اللَّهُمَّ زَوِّدْنِي التَّقْوَى ...»^۲ زمانی که رسول خدا ﷺ با امام علی عليه السلام وداع می نمودند چنین دعا می کردند: «زَوِّدْكَ اللَّهُ التَّقْوَى وَغَفَرَ لَكَ ذَنْبَكَ وَوَجَّهَكَ لِلْخَيْرِ حَيْثُمَا تَوَجَّهْتَ»^۳ هم چنین ایشان همیشه برای وداع با دیگر مؤمنین نیز دعا می کردند که خداوند تقوا را توشه‌ی ایشان سازد. «وكان رسول الله ﷺ إِذَا وَدَّعَ الْمُؤْمِنِينَ قَالَ: زَوِّدْكُمْ اللَّهُ التَّقْوَى وَوَجَّهْكُمْ إِلَى كُلِّ خَيْرٍ وَقَضَى لَكُمْ كُلَّ حَاجَةٍ وَسَلَّمْ لَكُمْ دِينَكُمْ وَذُنْيَاكُمْ وَرَدَّكُمْ إِلَى سَالِمِينَ»^۴

آری، دعا در عالم هستی بسیار اثر گذار است و دربارهی هر امری راهگشاست. امام العارفين و زين العابدين امام سجاد عليه السلام، در روز بیست و چهارم ماه رمضان چنین مناجات می کنند: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ الْهُدَى وَ

۱- «وکسانی اند که می گویند: «پروردگارا، به ما از همسران و فرزندانمان آن ده که مایعه‌ی روشنی چشمان [ما] باشد، و ما را پیشوای پرهیزگاران گردان.» [فرقان/ ۷۴].

۲- «... بار الها! پروا و ترس مرا بیشتر گردان...» [طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الأخلاق، صص ۳۶، ۲۴۶، ۲۴۹].

۳- «خداوند تقوا را توشه‌ی تو گرداند و گناهانت را بیامزد و خیر را هر کجا رو می کنی همراهت سازد.» [نوری، محمد حسین، مستدرک الوسائل، ج ۸، ص ۲۰۹].

۴- صدوق، أبوجعفر محمد بن علی بن الحسين، من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۲۷۶، ح ۲۴۲۹.

التَّقَى وَالسَّعَةَ وَالْعَافِيَةَ...»^۱ ایشان در دعای دیگری می‌فرمایند: «من از خداوند بلند مرتبه سه خواسته، طلب کردم که به من عطا نمود، یکی از آنها این است: «خدایا، به من تقوا را الهام کن و خداوند نیز چنین کرد.»^۲ ایشان در دعای چهل و هفتم صحیفه‌ی سجّادیه، چنین در حقّ مسلمانان دعا می‌کنند: «خدایا، امر ایشان را بر تقوا جمع گردان!»^۳

امام صادق علیه السلام به صحابی خود فرمودند: «زمان استحمام و نظافت بدن، از خدا چنین بخواه: «اللَّهُمَّ أَلْسِنِي التَّقْوَى وَجَنِّبِي الرَّدَى.» که اگر چنین انجام دادی از هر بیماری و مرضی مصون خواهی ماند.»^۴ در دعایی مأثور از امامان شیعه علیهم السلام چنین آمده است: «... اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ أَنْ تَجْعَلَ التَّقْوَى زَادِي إِلَى يَوْمِ مَعَادِي...»^۵ «... اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ تَوْفِيقَ أَهْلِ الْهُدَى وَأَعْمَالَ أَهْلِ التَّقْوَى...»^۶

چنین می‌توان نتیجه گرفت که دعا اگر از صمیم دل باشد و تمام وجود آدمی گویای آن باشد، تقوا را به همراه خواهد داشت.

۱- «بار الها! از تو هدایت، تقوا، گشایش و عافیت طلب می‌نمایم.» [ابن طاووس، سید علی، إقبال الأعمال، ص ۲۱۹].

۲- طبری، محمد بن جریر، دلائل الامامة، ص ۸۵.

۳- الإمام السجّاد علیه السلام، الصحیفه السجّادیه، ص ۲۲۰.

۴- «پروردگارا! به من لباس تقوا بپوشان و از زشتی‌ها مرا بازدار.» [طوسی، أبو جعفر محمد بن الحسن، من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۱۱۲].

۵- «... بار الها! از تو می‌خواهم که تقوا را در روز قیامت توشه‌ی من گردانی.» [کفعمی، ابراهیم بن علی عاملی، البلد الامین، ص ۴۲۴].

۶- «... بار خدایا! از تو توفیق هدایت یافتگان و کردار پروا پیشگان را تقاضا می‌کنم...» [ابن طاووس، سید علی، جمال الأسبوع، ص ۲۹۳].

۱۰- آیات الهی

تدبّر و تأمل در آیات و نشانه‌های الهی که در سراسر هستی و حتی در وجود انسان‌ها وجود دارد می‌تواند مایه‌ی تقوا باشد. علامه طباطبایی^۱ در بحثی استطرادی پیرامون این که «آیت بودن یک آیت به چیست؟» چنین می‌فرماید: «آیت‌ها مختلف و حیثیات نیز مختلف، و جهات نیز مختلف است؛ چون بعضی از قرآن آیتی است برای خدای سبحان، به اعتبار این که بشر از آوردن مثل آن عاجز است، و بعضی دیگرش که احکام و تکالیف الهیه را بیان می‌کند آیات اویند، بدان جهت که در انسان‌ها ایجاد تقوا نموده و آنان را به خدا نزدیک می‌کند و نیز موجودات خارجی آیات او هستند.»^۱

همان‌گونه که مشخص است ایشان دو دسته‌ی کلی از آیات را برشمرند: ۱- آیات معنوی؛ ۲- آیات مادی.

۱- آیات معنوی: آیاتی چون کتب آسمانی و به ویژه قرآن کریم از این نمونه است: «و عیسی پسر مریم را به دنبال آنان [= پیامبران دیگر] در آوردیم در حالی که تورات را که پیش از او بود تصدیق داشت، و به او انجیل را عطا کردیم که در آن، هدایت و نوری است و تصدیق کننده‌ی تورات قبل از آن است، و برای پرهیزگاران رهنمود و اندرزی است.»^۲

۱- طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، صص ۳۷۶ - ۳۷۷.

۲- مائده / ۴۶.

۲- آیات مادی: مراد از این دسته آیات، آسمان‌ها، زمین، شب و روز، عرش و... است که همه آیتی از بی‌نهایت نشانه‌های قادر بی‌همتا است:

«بگو: «کیست که از آسمان و زمین به شما روزی می‌بخشد؟ یا کیست که حاکم برگوش‌ها و دیدگان است؟ و کیست که زنده را از مرده بیرون می‌آورد و مرده را از زنده خارج می‌سازد؟ و کیست که کارها را تدبیر می‌کند؟» خواهند گفت: «خدا» پس بگو: «آیا پروا نمی‌کنید؟»^۱

در این آیه، استفهام انکاری نشانگر این است که باید با دیدن این آیات و نشانه‌ها تقوای خدا را پیشه سازید و این آیات و نشانه‌ها که ذکر گردید می‌تواند عاملی جهت پروا پیشگی باشد. در آیه‌ای دیگر از قرآن کریم آمده است که رسول خدا ﷺ از مشرکان و کفار می‌پرسند: آفریننده‌ی آسمان و زمین کیست؟ آنان چنین خواهند گفت: ﴿سَيَقُولُونَ لِلَّهِ قُلْ أَلَمْ نَتَّفُونُ﴾^۲ در این آیه نیز استفهام انکاری نشان از آن است که تقوای الهی را پیشه سازید: ﴿إِنَّ فِي اخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَمَا خَلَقَ اللَّهُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَّقُونَ﴾^۳.

نتیجه‌ی کلام این که تدبیر و تأمل در آیات الهی (معنوی و مادی)، موجب ظهور تقوا در قلب انسان‌های پاک‌سیرت و خدا ترس است.

۱- یونس / ۳۱.

۲- «خواهند گفت: «خدا» بگو: «آیا پرهیزگاری نمی‌کنید.» [مؤمنون / ۸۷].

۳- «به راستی، در آمد و رفت شب و روز و آنچه خدا در آسمان‌ها و زمین آفریده، برای مردمی که پروا دارند دلایلی [آشکار] است.» [یونس / ۶].

۱۱- هدایت الهی

عَلَّامَهُ طَبَاطِبَائِي ۱۱ در تفسیر آیهی ﴿مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِي وَمَنْ يُضِلُّ فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ﴾^۱ چنین آورده‌اند:

«صرف اتصال انسان به اسباب سعادت از قبیل ایمان و تقوا، موجب نجات نبوده و صرف اتصال انسان به اسباب ضلالت باعث هلاکت نمی‌شود، مگر این که خدا بخواهد و آن کس را که در صدد به دست آوردن هدایت است، هدایت نموده و آن را که در طرق ضلالت است، اضلال نماید. بنابراین، برگشت معنای جمله‌ی مورد بحث به این می‌شود که هدایت وقتی حقیقتاً هدایت است و آثار هدایت بر آن مترتب می‌شود که در آن خداوند هم مشیت داشته باشد، وگرنه، صرف صورت است و حقیقتی ندارد و همچنین است امر در اضلال. و اگر خواستی بگو که کلام مورد بحث دلالت می‌کند بر حصر هدایت حقیقی در خدای سبحان و حصر اضلال واقعی در او: ﴿وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ﴾^{۲،۳}

از این کلام می‌توان نتیجه گرفت که مشیت خداوندی علت تامه‌ی هدایت است، و یعنی هر که هدایت یافته است، قطعاً در کردار و منشش تقوا داشته است و با توجه به آیه‌ی مبارکه‌ی: ﴿وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى وَآتَاهُمْ تَقْوَاهُمْ﴾^۴ می‌توان نتیجه گرفت خود هدایت موجب تقوا و

۱- «هر که را خدا هدایت کند، او راه یافته است؛ و کسانی را که گمراه نماید، آنان خود زیانکارانند.» [اعراف / ۱۷۸].

۲- بقره / ۲۶.

۳- طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۸، ص ۴۳۶.

۴- محمد / ۱۷.

تقوا نیز موجب هدایت است. از سوی دیگر، آیه‌ی زیر نیز چنین نتیجه می‌دهد: ﴿أَوْ تَقُولَ لَوْ أَنَّ اللَّهَ هَدَانِي لَكُنْتُ مِنَ الْمُتَّقِينَ﴾^۱.

۱۲- یقین

یقین از «یقن» گرفته شده، و در لغت، به معنای از بین بردن شک و محقق ساختن کار است.^۲ و در اصطلاح، «علمی است که هیچ‌گونه شک و ربیبی در آن راه ندارد».^۳ «یقین، هر چیز ثابت و واضح و دانسته شده و اطمینان قلب به این که چیزی که تعلق کرده است، مطابق واقع است».^۴ «... اصل واحد در ماده‌ی «یقن» عبارت است از علم ثابت در نفس، به گونه‌ای که هیچ شکی در آن راه نیابد و دارای آرامش و اطمینان خاطر باشد».^۵

امیر مؤمنان حضرت علی علیه السلام می‌فرماید: «صلاح تقوا در دوری از شک و ربیب است»^۶ مفهوم مخالف این روایت، این است که یقین، تقوا تقوا را افزایش می‌دهد. امام علی علیه السلام در سخن دیگری چنین می‌فرماید: «اتَّقُوا مَعَاصِيَ اللَّهِ فِي الْخَلَوَاتِ فَإِنَّ الشَّاهِدَ هُوَ الْحَاكِمُ»؛^۷ یعنی آن کسی که شاهد است بر معاصی شما، به جزای آن نیز حاکم

۱- یا بگوید: اگر خدایم هدایت می‌کرد، مسلماً از پرهیزگاران بودم. [زمر / ۵۷].

۲- فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، ج ۹، ص ۲۲۰؛ و نیز ر.ک: هویزی فیروزآبادی، شیخ نصر، القاموس المحيط، ج ۴، ص ۲۷۸.

۳- طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۲۰، ص ۳۵۱.

۴- دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامه دهخدا، ص ۲۱۰۵۵.

۵- مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن، ج ۱۴، ص ۲۶۳.

۶- آمدی، عبدالواحد التمیمی، غرر الحکم و درر الکلم، ص ۲۶۸.

۷- «پرهیزید ای بندگان خدا از معصیت‌ها و نافرمانی‌های خدا در خلوت‌ها، پس به درستی که گواه، گواه، حاکم است.» [کاشانی، ملّافتح الله، تنبیه الغافلین و تذکرة العارفين، تصحیح: سید محمد جواد ذهنی تهرانی، ج ۲، ص ۷۶۹].

است. می‌توان چنین استنباط نمود که یقین موجب می‌شود که آدمی از بسیاری از گناهان جوارحی و جوانحی پرهیز نماید و تقوای الهی پیشه کند.

۱۳- توبه

توبه به معنای بازگشت از گناه و معصیت به سوی خداوند باری تعالی است که همراه با پشیمانی قلبی و جبران خطاهای گذشته است. آن که توبه کند، در حقیقت، تقوای الهی را به جای آورده است و از معصیت‌های زیادی دست کشیده است. امیرمؤمنان علیه السلام فرمودند: «فَاتَّقَى عَبْدٌ رَبَّهُ ... وَقَدَّمَ تَوْبَتَهُ»^۱.

از منظر قرآن کریم، توبه کنندگان از صفت تقوا بهره می‌برند:

«و بهشت را برای پرهیزگاران نزدیک گردانند بی آن که دور باشد [و به آنان گویند] این همان است که وعده یافته‌اید [و] برای هر توبه کار نگهبان [حدود خدا] خواهد بود آن که در نهان از خدای بخشنده بترسد و با دلی توبه کار [باز] آید»^۲.

پس، توبه عامل مقتضی جهت تقوا پیشگی است.

۱۴- صبر

صبر، میوه‌ی تلخی است که پایان خوشی دارد. امیرمؤمنان علیه السلام، آن که بیست و پنج سال برای حفظ اسلام صبر نمود^۳ و مولای متقیانش

۱- «آن بنده‌ای پرهیزگار گشت که توبه‌اش را جلو انداخت.» [سید رضی، ابوالحسن محمد بن الحسین، نهج البلاغه، ترجمه: شیروانی، علی، خطبه‌ی ۶۴].

۲- ق/ ۳۱-۳۳.

۳- «پس اگر خدا به شما عاقبت بخشید بپذیرید، و اگر به گرفتاری مبتلا شدید شکیبایی ورزید که عاقبت از آن پرهیزگاران است.» [سید رضی، ابوالحسن محمد بن الحسین، نهج البلاغه، ترجمه: شیروانی، علی، خطبه‌ی ۳].

خوانند، در این باره چنین می‌فرمایند: «فَإِنْ أَتَاكُمْ اللَّهُ بِعَافِيَةٍ فَاَقْبُلُوا وَإِنْ ابْتَلَيْتُمْ فَاصْبِرُوا فَإِنَّ «وَالْعَاقِبَةَ لِلْمُتَّقِينَ»^{۲۱}»

اگر انسان در مصایب و مشکلات زندگی صبر پیشه سازد، تقوا نموده و جایگاهش بهشت است و گرنه اهل آتش دوزخ خواهد بود. امام علی علیه السلام می‌فرمایند: «أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا اللَّهَ فَإِنَّ الصَّبْرَ عَلَى التَّقْوَى أَهْوَنُ مِنَ الصَّبْرِ عَلَى عَذَابِ اللَّهِ»^۳

۱۵- تواضع

تواضع به معنای فروتنی و خاکساری است. خداوند در قرآن کریم، متکبران را از تقوا بی‌بهره و ذلیل گردانیده و متواضعین را به خلعت تقوا، ملبَس فرموده و آنان را عاقبت به خیر دانسته است:

«آن سرای آخرت را برای کسانی قرار می‌دهیم که در زمین خواستار برتری و فساد نیستند، و فرجام [خوشی] از آن پرهیزگاران است»^۴

تواضع و فروتنی در کردار و منش و نیات انسان‌های متقی و پروا پیشه و مطیع اوامر الهی و نبوی جلوه گر است. این تواضع و فروتنی، گاه، در نحوه‌ی صحبت کردن است: «کسانی که پیش پیامبر خدا صدایشان را فرو می‌کشند همان کسانی که خدا دل‌هایشان را برای پرهیزگاری امتحان کرده است؛ آنان را آموزش و پاداشی بزرگ است»^۵

۱- قصص / ۸۳

۲- سید رضی، ابوالحسن محمد بن الحسین، نهج البلاغه، ترجمه: شیروانی، علی، خطبه‌ی ۹۸.

۳- «ای مردم! تقوای الهی را در پیش گیرید؛ چه، شکیبایی بر تقوا بسا آسان‌تر از صبر در برابر عذاب الهی است.» [حرانی، ابن شعبه، تحف العقول عن آل الرسول، ص ۲۲۰].

۴- قصص / ۸.

۵- حجرات / ۳.

گاه، جایگاه تواضع در قلب متقین است که دوست ندارد به هیچ روی از او تمجید شود و این گونه است که گویند تقوای قلب به او دست داده است. سکونی از امام صادق علیه السلام چنین نقل می‌کند: «برخی از جلوه‌های تواضع عبارت است از: ۱- در مجلسی که وارد می‌شوی راضی باشی که در پایین مجلس بنشینی. ۲- با هر که دیدار می‌کنی به او سلام کنی. ۳- جدال را هر چند حق با تو باشد رها کنی. ۴- دوست نداشته باشی که به خاطر تقوایت تو را ثنا گویند.»^۱ نمونه‌ی دیگر تواضع و فروتنی انسان متقی، پندپذیری است. گاه کسی به دیگری پند می‌دهد و او به جان و دل می‌شنود،^۲ و این نشانه‌ی تواضع است. امام علی علیه السلام درباره‌ی آن که پندپذیری درونی داشته باشد، می‌فرماید: «فَاتَّقَى عَبْدٌ رَبَّهُ نَصَحَ نَفْسَهُ.»^۳ امام صادق علیه السلام نیز می‌فرماید: «وَالسَّعِيدُ يَتَعَبَّ بِمَوْعِظَةِ التَّقْوَى وَإِنْ كَانَ يُرَادُ بِالْمَوْعِظَةِ غَيْرُهُ.»^۴

۱۶- زهد

در روایتی از امیر مؤمنان علیه السلام زهد چنین تعریف شده است: «الرَّغْبَةُ فِي التَّقْوَى وَالزَّهَادَةُ فِي الدُّنْيَا.»^۵ در سخنی دیگر، مولای متقیان علی علیه السلام به صورت جامع‌تر زهد را چنین تعریف کرده‌اند: «الزُّهْدُ كُلُّهُ بَيْنَ كَلِمَتَيْنِ مِنَ الْقُرْآنِ قَالَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ ﴿لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا

۱- کلینی، محمد بن یعقوب، *الکافی*، ج ۲، ص ۱۲۲.

۲- سید رضی، ابوالحسن محمد بن الحسین، *نهج البلاغه*، ترجمه: شیروانی، علی، حکمت ۲۰۳.

۳- «آن بنده‌ای پرهیزگار گشت که نیک‌خواه خود شد.» [همان، خطبه‌ی ۶۴].

۴- «خوشبخت آن است که از پند به تقوای دیگران پند گیرد گرچه مراد از پند، دیگری باشد.»

[کلینی، محمد بن یعقوب، *الکافی*، ج ۸، ص ۱۵۰].

۵- «زهد؛ میل به پروا پیشگی و بی‌میل نسبت به دنیا است.» [حرانی، ابن‌شعبه، *تحف العقول عن*

آل‌الرسول، ص ۲۲۵].

تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ^۱ مَنْ لَمْ يَأْسَ عَلَى الْمَاضِي وَ لَمْ يَفْرَحْ بِالْآتِي فَقَدْ أَخَذَ
الزُّهْدَ بِطَرَفَيْهِ.^۲

طبق تعریف فوق، زهد، بی‌رغبتی و بی‌میلی به دنیای مضموم و پست
است و این که آدمی تمایلات نامعقول و غیر شرعی خود را در راه قرآن
و سنت، تربیت الهی نماید.

در روایات ائمه‌ی اطهار علیهم‌السلام گاه تقوا به پرهیز و خودداری از حرام‌ها
تعریف شده است. امام باقر علیه‌السلام می‌فرماید: «ابن آدَمَ، اجْتَنِبَ مَا حَرَّمَتُ
عَلَيْكَ تَكُنْ مِنْ أَوْرَعِ النَّاسِ».^۳ نداشتن زهد، نه تنها فرد، بلکه زندگانی
خانواده، اطرافیان، دوستان و ... را نیز بر هم می‌ریزد. در یک روایت از
امام علی علیه‌السلام آمده است: «خَلَوُ الْقَلْبِ مِنَ النَّفْوَى يَمْلَأُهُ مِنْ فِتَنِ الدُّنْيَا»^۴ و
اگر کسی به آنچه نزد خود دارد اکتفا و بسنده کند از آتش دوزخ
رهایی خواهد یافت. امام علی علیه‌السلام در نامه‌ای خطاب به عثمان بن حنیف،
کارگزار خود، چنین می‌نگارند: «فَاتَّقِ اللَّهَ يَا ابْنَ حُنَيْفٍ وَ لَتَكْفُفَ
أَفْرَاصُكَ لِيَكُونَ مِنَ النَّارِ خَلَاصُكَ».^۵

۱- حدید / ۲۳.

۲- «تمام زهد میان دو کلمه از قرآن است. خدای سبحان می‌فرماید: «تا بر آنچه از دست دادید اندوه
نخورید و بر آنچه به دست آورده‌اید، شادمان نگردید.» کسی که برگزیده اندوه نخورد، و به آینده
شادمان نباشد، هر دو طرف زهد را رعایت کرده است.» [سید رضی، ابوالحسن محمد بن الحسین،
نهج البلاغه، ترجمه: شیروانی، علی، حکمت ۴۳۹].

۳- «ای فرزند آدم! اگر از حرام‌هایی که بر تو نموده‌ام خودداری کنی از با ورع‌ترین مردمان هستی.»
[کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۲، ص ۷۸].

۴- «خالی بودن قلب از پرهیزگاری آن را از فتنه‌های دنیا پر می‌کند.» [آمدی، عبدالواحد التمیمی،
غرر الحکم و درر الکلم، ص ۶۷].

۵- «پسر حنیف! از خدا پروا کن، به فرصت‌های نان خود اکتفا کن تا سبب رهایی تو از آتش دوزخ
شود.» [سید رضی، ابوالحسن محمد بن الحسین، نهج البلاغه، ترجمه: شیروانی، علی، نامه‌ی ۴۵].

دنیا چون مار خوش خطّ و خالی است که هیچ کس را از شرّ خود ایمن نمی‌دارد و تنها راه چاره‌اش زهد و ورزیدن نسبت بدان است. امام خمینی علیه السلام درباره‌ی دنیا چنین نگاشته‌اند:

«... مَثَل تَوْجَهْ بَه دَنیَا وَ تَعَلُّقْ بَه آن، مَثَل مَخْدِرَاتِی اسْتِ کِه انْسان را از خود بیخود نموده؛ و سلب علاقه‌ی روح از دنیای بدن باعث به خود آمدن آن است. و همین که به خود آمد، آلام و اسقام و امراضی که در باطن ذات داشت همه به او هجوم کند و تمام آنها که تا آن وقت مخفی بوده و مثل آتشی بوده که در زیر خاکستر پنهان بوده هویدا گردد و آن امراض و آلام یا از او زایل نشود و ملازم او باشد یا اگر زایل شدنی باشد، پس از هزاران سال، در تحت فشارها و زحمت‌ها و آتش‌ها و داغ‌ها مرتفع شود: «آخِرُ الدَّوَاءِ الْکِی»^۱ ﴿یَوْمَ یُخَمِّی عَلَیْهَا فِی نَارٍ جَهَنَّمَ فُتُکْوِی بِهَا جِبَاهُهُمْ وَجُنُوبُهُمْ وَظُهُورُهُمْ﴾^۲»^۳

قناعت در مادیات، از نشانه‌های زهد پیشگی انسان‌های وارسته و با ایمان و با تقواست، موجب رهایی از هلاکت دنیوی و اخروی است. امام المتّقین علیهم السلام در این باره چنین می‌فرمایند: «هیچ توشه‌ای از آن خیری در بر ندارد مگر توشه‌ی تقوا. هر کس از لذایذ دنیا به کم قناعت و ورزید بسیاری از عوامل امنیّت را برای خود فراهم ساخت و هر که از آن بسیار

۱- «آخرین درمان، داغ نهادن و سوزاندن است.» [همان، خطبه‌ی ۱۶۸] گئی؛ داغ، یعنی آهن تافته‌ای است که بر بعضی جراحات نهند و مراد آن که وسایل صعب را آن‌گاه به کار برند که چاره‌های سهل بی‌اثر ماند. [امثال و حکم].

۲- «روزی که در آتش دوزخ سوزانده شوند و پیشانی و پهلو و پشت آنها را به آن داغ کنند.» [التوبه / ۳۵].

۳- موسوی خمینی، سید روح الله، شرح چهل حدیث، ص ۲۰۷.

برگرفت، اسباب هلاکت خود را فراوان نموده.»^۱ باید با زهد و قناعت در عمل، توان خود را برای چیره شدن بر دنیای مذموم به کار بست و گرنه آدمی نمی‌تواند بر آن غلبه کند. باید با رعایت احکام الهی و پارسایی و صداقت گام نهاد. سید الأوصیاء، امام علی علیه السلام می‌فرماید: «سفارش می‌کنم شما را به تقوای الهی و این که در طلب دنیا مباشید. هر چند دنیا شما را طلب کند و بر آنچه از دنیا به دست نیاورده‌اید اندوه مخورید. سخن حق بگویید و برای ثواب کار کنید، ستمگر را دشمن و ستم‌دیده را یاور باشید.»^۲

امام علی علیه السلام درباره‌ی رابطه‌ی بسیار نزدیک زهد و دنیا ستیزی با پروا پیشگی و عواملی که باعث آن می‌گردد، بیانی شیوا دارند:

«ای بندگان خدا! شما را به پروای الهی سفارش می‌کنم که توشه و پناه است؛ توشه‌ای است که به مقصد می‌رساند، و پناهی است که می‌رهاند. شنونده‌ترین فراخوان به سوی آن فرا می‌خواند و بهترین فراگیرنده، آن را درک می‌کند. پس فرا خواننده‌اش آن را شنواید و فراگیرنده‌ی آن، رستگار گردید. بندگان خدا! پروای الهی، دوستان خدا را از انجام دادن حرام‌های او نگه داشته و ترس از او را در دل‌هایشان دایمی کرده است، به گونه‌ای که آنان را در شب‌ها بیدار نگه می‌دارد و در شدت سرمای روزها، تشنه می‌گذارد. آسایش را با رنج و سیرابی را با تشنگی به دست آوردند. مرگ را نزدیک شمردند و به کار شتافتند، آرزو را دروغ شمردند و اجل را در نظر آوردند.»^۳

۱- [سید رضی، ابوالحسن محمد بن الحسین، نهج البلاغه، ترجمه: شیروانی، علی، خطبه‌ی ۱۱۱].

۲- [سید رضی، ابوالحسن محمد بن الحسین، نهج البلاغه، ترجمه: شیروانی، علی، نامه‌ی ۴۷].

۳- محمدی ری شهری، محمد، دانشنامه امیرالمؤمنین، ج ۱۰، ص ۲۷۶.

نباید از نظر پنهان داشت که متقین دنیای مذموم را رها ساخته‌اند به خاطر این که زهد مخرب در پیش گرفته‌اند. مولی الموحّدین، علی بن ابی طالب علیه السلام چنین می‌فرمایند:

«بندگان خدا! بدانید که پرهیزگاران هم در این دنیای زودگذر و هم در جهان آینده آخرت سود بردند. با اهل دنیا در دنیایشان شریک شدند، در حالی که اهل دنیا در آخرت آنان شریک نشدند. در دنیا در بهترین مسکن‌ها سُکنی گزیدند و از بهترین خوراک‌ها تناول کردند. از دنیا بهره بردند آن سان که اهل ناز و نعمت بهره‌مند شدند، و از آن کامیاب گشتند آنچنان که جباران خود کامه بهره‌مند شدند. آن گاه با ره‌توشه‌ای که آنان را به مقصد رساند، و با تجارتي سودبخش از این دنیا گذشتند. لذت زهد را در دنیایشان چشیدند، و یقین کردند که فردا در آخرت همسایگان خداوندند. دعایشان به اجابت رسد و نصیبشان از لذت دنیا کاسته نشود.»^۱

آری، اینان هم از دنیا بهره‌ی وافى و کافی بردند و هم آخرت خوبی داشتند. امام باقر علیه السلام در وصف ایشان چنین فرموده‌اند:

«بدان ای جابر! تقوای پیشگان، بی‌نیازان [از دنیا] هستند. بهره‌ی اندک از دنیا آنان را بی‌نیاز ساخت. خرجی آنان اندک است. اگر خیر را فراموش کنی تو را به آن یادآور می‌شوند و اگر بدان عمل کنی تو را یاری می‌دهند. شهوت‌های خود را به پشت انداخته‌اند و اطاعت از پروردگارشان را مقدم داشته‌اند. ایشان به راه خیر و دوستی اولیای الهی نظر دارند؛ لذا، ایشان را دوست می‌دارند و از ایشان اطاعت می‌کنند و پیروی از

۱- سید رضی، ابوالحسن محمد بن الحسین، نهج البلاغه، ترجمه: شیروانی، علی، نامه‌ی ۲۷.

دستوراتشان سرلوحه‌ی کار ایشان است. ای جابر! بهره خود از دنیا را به اندازه‌ی اقامت در منزلی بدان که ساعتی در آن اقامت می‌کنی و سپس از آن کوچ می‌کنی یا مانند مالی که در خواب از آن استفاده می‌بری و از آن شادمان می‌شوی و خرسند می‌گرددی سپس از خوابگاهت بیدار می‌گرددی و در دستت چیزی نیست.»^۱

و چه درست و زیبا امام معصوم علیه السلام در دعای مزدلفه فرموده است: «وَجْعَلِ التَّقْوَى مِنَ الدُّنْيَا زَادِي يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ»^۲

جان کلام این که، زهد به معنای صحیح آن یعنی بی‌رغبتی به دنیای مذموم، دنیایی که رابطه‌ی پست با هستی برقرار می‌کند، عاملی اساسی جهت پروا پیشگی ایجاد کرده و باعث می‌شود که جامعه در مسیر درست حرکت کند.

ب- اخلاقیات اجتماعی

مراد، اخلاقیاتی است که اثر آن معطوف به دیگران است و به آنها سود یا زیان می‌رساند. برخی از آنها در ذیل آمده است:

۱- عدالت

در بیان اهمیت عدالت ورزی همین بس که خداوند آن را یکی از مهم‌ترین انگیزه‌های بعثت پیامبران دانسته است.^۳ آری، یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های ایجاد تقوا در بُعد اجتماعی آن که مردم را بیشتر

۱- آمدی، عبدالواحد التمیمی، *غرر الحکم و درر الکلم*، ص ۲۸۶.

۲- «ای بخشنده‌ترین بخشنندگان! تقوا را توشه‌ی دنیای من گردان.» [مفید، ابو عبدالله محمد بن محمد بن النعمان، *المقنعه*، ص ۱۶].

۳- مائده/ ۲.

به تقوا می گراید، عدالت است. خداوند در قرآن کریم خطاب به مؤمنان می فرماید:

«ای کسانی که ایمان آورده‌اید، برای خدا به داد برخیزید [و] به عدالت شهادت دهید، و البته نباید دشمنی گروهی شما را بر آن دارد که عدالت نکنید. عدالت کنید که آن به تقوا نزدیک‌تر است، و از خدا پروا دارید، که خدا به آنچه انجام می‌دهید آگاه است.»^۱

تقوا پیشه ساختن در امور حکومت، لازمه‌اش عدالت است. در روایتی، به نقل از ابوسعید چنین آمده است: علی علیه السلام به بازار می‌آمد و می‌گفت: «ای بازرگانان! از خدا پروا کنید و از سوگند پرهیزید! به درستی که سوگند، کالا را از بین می‌برد و برکت را نابود می‌سازد. به درستی که بازرگان تبه‌کار است، مگر آن که به حق دریافت کند و حق را پردازد.»^۲

عدالت پیشه نمودن حتی باید نسبت به زمین و حیوانات نیز رعایت شود. امام علی علیه السلام فرمودند:

«در مورد بندگان خدا و شهرهایش تقوای الهی را رعایت کنید، زیرا شما حتی نسبت به زمین‌ها و حیوانات نیز مسئول هستید. خداوند را فرمان برید و او را نافرمانی نکنید. چون خیری دیدید آن را برگزید و هرگاه شری دیدید از آن روی گردانید.»^۳

در این باره، روایات بسیاری از امیر مؤمنان حضرت علی علیه السلام رسیده، ولی به سبب کمی مجال مطرح نمی‌گردد.

۱- مائده / ۸

۲- محمدی ری شهری، محمد، دانشنامه امیرالمؤمنین، ج ۴، صص ۲۱۶-۲۱۷.

۳- سید رضی، ابوالحسن محمد بن الحسین، نهج البلاغه، ترجمه: شیروانی، علی، خطبه‌ی ۱۶۷.

کوتاه سخن این که، عدالت در تمام زمینه‌های آن عاملی است که ملکه‌ی تقوا را در درون آدمی به ودیعت می‌گذارد و قوام جامعه را محکم می‌کند.

۲- خدمت به مردم

طبق سخن رسول خدا ﷺ، بهترین یک قوم، خادم‌ترین آنان است.^۱ خدمت رسانی و برطرف کردن مشکل مردمان، به ویژه شیعیان و مسلمین، سبب ایجاد ملکه‌ی تقوا در انسان می‌گردد. در حدیثی که از جابر به رسول خدا ﷺ رفع داده شده، ایشان فرمودند: «هر که اندوه انسان اندوهناکی را برطرف نماید، خداوند لباس تقوا را به او می‌پوشاند و در میان ارواح آدمیان بر روح او درود می‌فرستد.»^۲

۳- وحدت

ایجاد وحدت و همگرایی و دوری از تفرقه و واگرایی امت اسلام، از تقوا پیشگی است. خداوند در قرآن کریم، پس از امر به تقوای الهی، درباره‌ی از اتحاد و دوری از تفرقه‌ی مسلمانان می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، از خدا آن گونه که حقّ پروا کردن از اوست، پروا کنید؛ و زینهار جز مسلمان نمیرید. و همگی به ریسمان خدا چنگ زنید و پراکنده نشوید...»^۳

آیه الله مکارم شیرازی در تفسیر این آیه آورده‌اند:

۱- صدوق، ابوجعفر محمد بن علی بن الحسین، من لا یحضره الفقیه، ج ۴، ص ۳۷۸.

۲- شهید ثانی، زین الدین، مسکن الفوائد، ص ۱۱۵؛ ر.ک: نوری، محمدحسین، مستدرک الوسائل، ج ۲، ص ۳۴۸.

۳- آل عمران/ ۱۰۲-۱۰۳.

«در این آیه، نخست، دعوت به تقوا شده است تا مقدمه‌ای برای دعوت به سوی اتحاد باشد. در حقیقت، دعوت به اتحاد بدون استمداد از یک ریشه‌ی اخلاقی و عقیده‌ای بی‌اثر و یا بسیار کم‌اثر است. به همین دلیل، در این آیه کوشش شده است تا عوامل ایجاد کننده‌ی اختلاف و پراکندگی در پرتو ایمان و تقوا تضعیف گردند؛ لذا، افراد با ایمان را مخاطب ساخته و می‌گوید همگی از خدا بپرهیزید و حق تقوا و پرهیزگاری را انجام دهید.»^۱

دیگر پیامبران الهی نیز بدین منظور آمده‌اند که اختلافات را از خلق بردارند تا مردم متقی شوند: «و چون عیسی دلایل آشکار آورد، گفت: «به راستی برای شما حکمت آوردم، و تا درباره‌ی بعضی از آنچه در آن اختلاف می‌کردید، برایتان توضیح دهم. پس از خدا بترسید و فرمانم بپس دهید.»^۲

پس تقوا پیشگی در اثر وحدت آفرینی در تمام ابعاد آن به دست می‌آید و عکس آن نیز صادق است، یعنی هرچه قدر آتش اختلاف و قهر و تفرقه را شعله‌ور کنیم در آتش بی‌تقوایی خود خواهیم سوخت و نظام جامعه از هم خواهد پاشید.

۴- وفای به عهد

وفاداری به پیمان و عهد از نشانه‌های ایمان است. آنان که به عهد خود وفا می‌نمایند، متقی هستند و با وفای به عهد است که جامعه در مقابل دشمنان سربلند است: «...کسانی را که کفر

۱- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۳، ص ۲۷.

۲- زخرف / ۶۳.

ورزیدند از عذابی دردناک خبر ده. مگر آن مشرکانی که با آنان پیمان بسته‌اید و چیزی از [تعهدات خود نسبت به] شما فروگذار نکرده، و کسی را بر ضد شما پشتیبانی ننموده‌اند. پیمان اینان را تا [پایان] مدتشان تمام کنید؛ چرا که خدا پرهیزگاران را دوست دارد.^۱

آن که به عهد خود وفا می‌کند، چنان ایمانی دارد که بسیاری از تمایلات نفسانی را که به دنبال پیمان شکنی وجود دارد را کنار نهاده و تقوای الهی را ارجح می‌داند: «چگونه مشرکان از نزد خدا و نزد فرستاده او عهدی تواند بود؟ مگر با کسانی که کنار مسجد الحرام پیمان بسته‌اید. پس تا با شما [بر سر عهد] پایدارند با آنان پایدار باشید؛ زیرا خدا پرهیزگاران را دوست می‌دارد.»^۲

۵- موعظه

موعظه به معنای پند و اندرز و نصیحت و خیرخواهی و نیک‌خواهی برای دیگران است. رسالت پیامبران الهی علیهم‌السلام ایجاب می‌کند که برای متقی شدن قوم خود آنان را موعظه نمایند: «و آن‌گاه گروهی از ایشان گفتند: «برای چه قومی را که خدا هلاک کننده ایشان است، یا آنان را به عذابی سخت عذاب خواهد کرد، پند می‌دهید؟» گفتند: «تا معذرتی پیش پروردگارتان باشد، و شاید که آنان پرهیزگاری کنند.»^۳

۱- توبه / ۳-۴.

۲- توبه / ۷.

۳- اعراف / ۱۶۴.

یعنی ایشان حتی به پایین ترین افراد از نظر معنوی نصیحت و موعظه می کردند، شاید ایشان راه تقوا در پیش گیرند و این نشان می دهد که تا چه اندازه موعظه اثربخش است. حتی آیات الهی خود موعظه به دنبال دارد و موعظه، تقوا را نتیجه می دهد:

«و قطعاً به سوی شما آیاتی روشنگر و خبری از کسانی که پیش از روزگار شما به سر برده اند، و موعظه ای برای اهل تقوا فرود آورده ایم.»^۱

گاه نیز مجازات و عذاب معاصران و پیشینگان گنهکار، برای موعظه و پند و عبرت ما است که سبب جلوگیری از خطاست و هم چنین پروا داشتن از معصیت است: «و کسانی از شما را که در روز شنبه [از فرمان خدا] تجاوز کردند نیک شناختید، پس ایشان را گفتیم: «بوزینگانی باشید طرد شده». و ما آن [عقوبت] را برای حاضران، و [نسل های] پس از آن عبرتی، و برای پرهیزگاران پندی قرار دادیم.»^۲ در روایتی از امیر مؤمنان علیه السلام چنین آمده است: «... النَّارُ مَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ...»^۳.

پس می توان چنین نتیجه گرفت که پند و موعظه عاملی بسیار مؤثر در پروا پیشگی است و اگر علما و واعظان جامعه ای اسلامی، این امر را به درستی انجام دهند در روند حرکت جامعه به سوی تقوا و سیر در صراط مستقیم بسیار مؤثر خواهد افتاد.

۶- عَقَّتْ

عَقَّتْ به معنای پاکدامنی و باز داشتن خود از پلیدی است. عَقَّتْ، خود، موجب تقوا پیشگی است. در روایتی از امام محمد باقر علیه السلام چنین

۱- نور / ۳۴.

۲- بقره / ۶۵-۶۶.

۳- «آنش مایه ی پند برای تقوا پیشگان است.» [کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۲، ص ۴۹].

آمده است: «درباره‌ی آیه‌ی ﴿يَا بَنِي آدَمَ قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُؤَارِي سَوْءَاتِكُمْ وَرِيشًا وَلِبَاسُ التَّقْوَىٰ ذَٰلِكَ خَيْرٌ ذَٰلِكَ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ﴾^۱ «لباس»، آن است که آن را می‌پوشند و «ریش»، کالا و مال است و «تقوا»، عفت و پاکدامنی است.»^۲

امیرمؤمنان علی (ع) نیز در کلامی نورانی می‌فرماید: «فَاتَّقَىٰ عَبْدُ رَبِّهِ... غَلَبَ شَهْوَتَهُ.»^۳

اگر در جامعه‌ای عفت و پاکدامنی به عنوان یک عنصر اساسی و مهم مورد توجه واقع شود، بسیاری از فسادهای اخلاقی از بین رفته و در رفع فسادهای دیگر ابعاد جامعه همچون اقتصادی، سیاسی و... هم اثر خود را خواهد گذاشت.

۷- احسان

احسان و نیکی به دیگران در تمام جلوه‌های آن از قبیل گذشت، بخشش، انفاق و... مایه‌ی تقوا پیشگی است: ﴿إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونًا خَازِنِينَ مَا آتَاهُمْ مِنْهُمْ مِنْهُمْ إِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذَٰلِكَ مُحْسِنِينَ﴾.^۴ جلوه‌ی دیگری از احسان در گذشتن از خطا و اشتباه دیگران است: ﴿... وَأَنْ تَعْفُوا أَقْرَبَ لِلتَّقْوَىٰ وَلَا تَنْسُوا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾.^۵ در

۱- أعراف / ۲۶.

۲- قمی، علی بن ابراهیم بن هاشم، تفسیر القمی، ج ۱، ص ۲۲۵.

۳- «آن بنده‌ای پرهیزگار گشت که بر شهوتش چیره گشت.» [سید رضی، ابوالحسن محمد بن الحسین، نهج البلاغه، ترجمه: شیروانی، علی، خطبه‌ی ۶۴].

۴- «پرهیزگاران در باغ‌ها و چشمه‌سارانند. آنچه را پروردگارشان عطا فرموده می‌گیرند؛ زیرا که آنها پیش از این نیکوکار بودند.» [ذاریات / ۱۵-۱۶].

۵- «... و گذشت کردن شما به تقوا نزدیک‌تر است و در میان یکدیگر بزرگواری را فراموش مکنید؛ زیرا خداوند به آنچه انجام می‌دهید بیناست.» [بقره / ۲۳۷].

روایتی از رسول خدا ﷺ چنین وارد شده است: «جَمَاعُ التَّقْوَى فِي قَوْلِهِ تَعَالَى ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ﴾».^{۲۱}

۸- کنترل زبان

یکی از عوامل ایجاد تقوا، کنترل زبان و حفظ آن از حدود دویست گناهی است که توسط این تکه گوشت انجام می‌پذیرد. چند مصداق آن در ذیل ذکر می‌گردد.

یکی از موارد تقوای زبان و کنترل آن، سخن گفتن استوار و محکم است: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا﴾.^۳ سخن محکم، گاه، از بسیاری از نفاق‌ها، فتنه‌ها، سودجویی‌ها جلوگیری می‌کند.

مورد دیگر از کنترل زبان، درباره‌ی قدرت خداست که باید به جدّ به آن اطمینان داشت تا در گروه مؤمنین و متّقین جای گرفت: ﴿إِذْ قَالَ الْخَوَارِئُونَ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ أَنْ يُنْزِلَ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ قَالَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾.^۴

از دیگر موارد خطاهای زبان که امیرمؤمنان حضرت علیؑ بر عدم انجام آن تأکید کرده و تقوا پیشگی زبان از آن را از نشانه‌های ایمان

۱- نحل/ ۹۰.

۲- «تمام تقوا در این سخن خداوند نهفته است: در حقیقت، خدا به دادگری و نیکوکاری و بخشش به خویشاوندان فرمان می‌دهد.» [فتاوی نیشابوری، محمد بن حسن، روضة الواعظین، ج ۲، ص ۴۳۷].

۳- «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، از خدا پروا دارید و سخنی استوار گوید.» [احزاب/ ۷۰].

۴- «و [یاد کن] هنگامی را که حواریون گفتند: «ای عیسی پسر مریم، آیا پروردگارت می‌تواند از آسمان، خوانی برای ما فرود آورد؟» [عیسی] گفت: «اگر ایمان دارید از خدا پروا دارید.» [مائده/ ۱۱۲].

در انسان می‌داند، سخن گفتن درباره‌ی دیگران است: «عَلَامَةُ الْإِيمَانِ ... أَنْ تَتَّقِيَ اللَّهَ فِي حَدِيثِ غَيْرِكَ»؛^۱ چرا که بیشتر سخنانی که درباره‌ی دیگران گفته می‌شود، گناه و معصیت است و باز داری از آنها تقوای الهی است.

امیرمؤمنان حضرت علی عَلَيْهِ السَّلَامُ پس از بیانی درباره‌ی کنترل زبان می‌فرماید: «وَاللَّهِ مَا أَرَى عَبْدًا يَتَّقِي تَقْوَى تَنْفَعُهُ حَتَّى [يَخْتَرِنَ] يَخْزُنَ لِسَانَهُ ...»^۲ طبق حدیث فوق، تقوای حقیقی زمانی میسر و پایدار خواهد بود که با کنترل زبان همراه باشد.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

- ۱- از دیدگاه امام علی عَلَيْهِ السَّلَامُ تقوا سرآمد فضایل اخلاقی است.
- ۲- اولین گام برای ایجاد تقوا، رفع موانع آن است.
- ۳- مقتضیات اخلاقی پیدایش تقوا نیز در دو مجموعه‌ی اخلاقیات فردی و اخلاقیات اجتماعی آمده‌اند.

۱- «نشانه‌ی ایمان آن است که... به هنگام سخن درباره‌ی دیگری از خدا بترسی.» [سید رضی،

ابوالحسن محمد بن الحسین، نهج البلاغه، ترجمه: شیروانی، علی، حکمت ۴۵۸].

۲- «به خدا سوگند، بنده‌ی با تقوایی را نمی‌بینم که از تقوایش بهره‌مند گردد، مگر آن که زبانش را

نگه دارد.» [همان، خطبه‌ی ۱۷۶].

منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه: محمّد مهدی فولادوند، چاپ یازدهم، قم: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۳ ه.ش.
۲. الإمام علی بن ابی طالب علیه السلام، نهج البلاغه، تدوین: سیّد رضی، ابوالحسن حسین بن محمّد، ترجمه: شیروانی، علی، چاپ اول، قم: مؤسسه انتشارات دارالعلم، ۱۳۸۳ ه.ش.
۳. الإمام علی بن ابی طالب علیه السلام، دیوان علی علیه السلام، چاپ دوم، قم: انتشارات پیام اسلام، ۱۳۶۹ ه.ش.
۴. الإمام السجّاد علیه السلام، علی بن الحسین، صحیفه سجّادیه، چاپ اول، قم: دفتر نشر الهادی، ۱۳۷۶ ه.ش.
۵. الإمام الصادق علیه السلام، جعفر بن محمّد، مصباح الشریعة، الطبعة الأولى، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۰ ه.ق.
۶. الآمدی، عبدالواحد بن محمّد التیمی، غرر الحکم و درر الکلم، الطبعة الأولى، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۶ ه.ش.
۷. ابن أبی الحدید، عبدالحمید، شرح نهج البلاغه، قم: کتابخانه آیة الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ ه.ق.
۸. ابن جبرئیل قمی، شاذان، الفضائل، الطبعة الثانية، قم: انتشارات رضی، ۱۳۶۳ ه.ش.
۹. ابن طاووس، سیّد علی بن موسی، إقبال الأعمال، چاپ دوم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۷ ه.ش.
۱۰. همو، الأمان، قم: مؤسسه آل البيت، چاپ اول، ۱۴۰۹ ه.ق.
۱۱. همو، جمال الاسبوع، قم: انتشارات رضی، بی تا.
۱۲. همو، الطرائف، قم: چاپخانه خیام، ۱۴۰۰ ه.ق.

۱۳. ابن عبدالقادر، محمد بن أبى بكر، مختار الصحاح، تحقيق: احمد شمس الدين، الطبعة الأولى، بيروت: دارالكتب العلمية، ۱۴۱۵ هـ.ق.
۱۴. ابن قولويه قمى، جعفر بن محمد، كامل الزيارات، نجف: انتشارات مرتضويه، ۱۳۵۶ هـ.ق.
۱۵. ابن قيس هلالى كوفى، سليم، كتاب سليم، الطبعة الأولى، قم: انتشارات الهادى، ۱۴۱۵ هـ.ق.
۱۶. بهشتى، سعيد، آيين خرد پرورى؛ پژوهشى در نظام تربيت عقلاى بر مبنای سخنان امام على عليه السلام، چاپ اول، تهران: مؤسسه‌ی فرهنگى دانش و اندیشه‌ی معاصر، ۱۳۸۱ هـ.ش.
۱۷. ثقفى، ابراهيم بن محمد، الغارات، الطبعة الاولى، قم: مؤسسة دارالكتاب، ۱۴۱۰ هـ.ق.
۱۸. جودوى، امير، پى آمد اعمال در زندگانی با الهام از قرآن، مقالات و بررسى‌ها، دفتر ۷۱، ۱۳۸۱ هـ.ش.
۱۹. الحرانى، ابن شعبه، تحف العقول عن آل الرسول: الطبعة الثانية، قم: انتشارات جامعه‌ی مدرسین حوزه‌ی علمیه‌ی قم، ۱۴۰۴ هـ.ق.
۲۰. الحر العاملى، محمد بن الحسن، وسائل الشيعه إلى تحصيل مسائل الشريعة، الطبعة الأولى، قم: مؤسسة آل البيت لإحياء التراث، ۱۴۰۹ هـ.ق.
۲۱. الحلّى، ابن فهد، عدّة الداعى ونجاح الساعى، الطبعة الأولى، قم: دار الكتب الإسلامية، ۱۴۰۷ هـ.ق.
۲۲. الحلّى، حسن بن يوسف بن مطهر، الألفين، چاپ دوم، قم: انتشارات دارالهجرة، ۱۴۰۹ هـ.ق.
۲۳. خسروانى، محمد، تفسير خسروى، تهران: بى نا، ۱۳۹۰ هـ.ق.

۲۴. دلشاد تهرانی، مصطفی، دولت آفتاب؛ اندیشه سیاسی و سیره حکومتی علی‌الینبیا، چاپ دوم، تهران: انتشارات دریا، ۱۳۸۳ هـ.ش.
۲۵. دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامه دهخدا، چاپ اول، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۳ هـ.ش.
۲۶. الدیلمی، ابو محمد الحسن بن محمد، إرشاد القلوب الی الصواب، قم: انتشارات شریف رضی، ۱۴۱۲ هـ.ق.
۲۷. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، الطبعة الأولى، قم: مکتبه نشر الکتب، ۱۴۰۴ هـ.ق.
۲۸. رستمی زاده، رضا، فهم قرآن از دیدگاه قرآن، پایان‌نامه‌ی مقطع دکترا، راهنما: دکتر سید مرتضی آیه الله زاده شیرازی، مشاور: دکتر سید محمد باقر حجّتی و آیه الله سید ابوالفضل میرمحمدی، دانشکده‌ی الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران، ۱۳۷۸ هـ.ش.
۲۹. شهید ثانی، زین‌الدین بن علی بن احمد، مسکن الفؤاد عند فقد الاحبة و الاولاد، قم: کتابخانه‌ی بصیرتی، بی‌تا.
۳۰. همو، کشف الریبه، الطبعة الثالثة، تهران: انتشارات مرتضویه، ۱۳۹۰ هـ.ق.
۳۱. الصدوق، ابو جعفر محمد بن علی بن الحسین بن بابویه القمی، من لا یحضره الفقیه، الطبعة الثالثة، قم: انتشارات جامعه‌ی مدرسین حوزه‌ی علمیه‌ی قم، ۱۴۱۳ هـ.ق.
۳۲. همو، التوحید، الطبعة الأولى، قم: جامعه‌ی مدرسین حوزه‌ی علمیه‌ی قم، ۱۴۰۳ هـ.ق.
۳۳. همو، الخصال، الطبعة الأولى، قم: جامعه‌ی مدرسین حوزه‌ی علمیه‌ی قم، ۱۴۰۳ هـ.ق.

٣٤. همو، عيون اخبار الرضا عليه السلام، تهران: انتشارات جهان، ١٣٧٨ هـ.ق.
٣٥. همو، علل الشرايع، الطبعة الأولى، قم: انتشارات مكتبة الداوري بي.تا.
٣٦. همو، صفات الشيعة، تهران: انتشارات اعلمى، بي.تا.
٣٧. الصفار، محمد بن حسن بن فروخ، بصائر الدرجات، چاپ دوم، قم: كتابخانه آيت اله مرعشى نجفى، ١٤٠٤ هـ.ق.
٣٨. طباطبائي، سيد محمد حسين، الميزان فى تفسير القرآن، ترجمه: سيد محمد باقر موسوى همدانى، چاپ بيست و دوم، قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ١٣٨٦ هـ.ش.
٣٩. الطبرسى، رضى الدين حسن بن فضل، مكارم الاخلاق، چاپ چهارم، قم: انتشارات شريف رضى، ١٤١٢ هـ.ق.
٤٠. الطبرى، محمد بن جرير، دلائل الإمامة، قم: دار الذخائر للمطبوعات، بي.تا.
٤١. الطوسى، ابو جعفر محمد بن الحسن، تهذيب الاحكام، الطبعة الرابعة، تهران: دارالكتب الإسلامية، ١٣٦٥ هـ.ش.
٤٢. قتال نيشابورى، محمد بن حسن، روضة الواعظين، قم: انتشارات رضى، بي.تا.
٤٣. فراهيدى، خليل بن احمد، العين، تحقيق: دكتور مهدى المخزومى و دكتور ابراهيم السامرائى، الطبعة الأولى، قم: مؤسسه دار الهجرة، ١٤٠٩ هـ.ق.
٤٤. فضل الله، محمد حسين، من وحى القرآن، الطبعة الأولى، بيروت: دارالملاك للطباعة و النشر، ١٤٠٥ هـ.ق.

۴۵. القمی، علی بن ابراهیم بن هاشم، تفسیر القمی، الطبعة الثالثة، قم: مؤسسة دارالكتاب، ۱۴۰۴ هـ.ق.

۴۶. کاشانی، ملافتح اله، تنبيه الغافلین و تذکرة العارفين، مصحح: سید محمد جواد ذهني طهراني، چاپ اول، تهران: انتشارت پیام حق، ۱۳۷۸ هـ.ش.

۴۷. الکفعمی، ابراهیم بن علی عاملی، المصباح، الطبعة الثانية، قم: انتشارات رضی، ۱۴۰۵ هـ.ق.

۴۸. الکلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، الطبعة الرابعة، تهران: دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۶۵ هـ.ش.

۴۹. الکوفی، ابوالقاسم فرات بن ابراهیم، تفسیر فرات الکوفی، چاپ اول، تهران: مؤسسه‌ی چاپ و نشر، ۱۴۱۵ هـ.ق.

۵۰. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار عليهم السلام، بیروت: مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ هـ.ق.

۵۱. محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمة، الطبعة الأولى، قم: دار الحديث، ۱۳۷۵ هـ.ش.

۵۲. همو، محمد، موسوعة الإمام علی بن ابی طالب عليه السلام، بمساعدة محمد کاظم الطباطبائی و محمود الطباطبائی، الطبعة الأولى، قم: دار الحديث، ۱۴۲۱ هـ.ق.

۵۳. همو، محمد، خردگرایی در قرآن و حدیث، ترجمه: مهدی مهریزی، چاپ اول، قم: دار الحديث، ۱۳۷۸ هـ.ش.

۵۴. همو، دانشنامه امیر المؤمنین بر پایه‌ی قرآن، حدیث و تاریخ، ترجمه: مسعودی، عبدالهادی، (ج ۱، ۲، ۳، ۱۲)، مهریزی، مهدی، (ج ۴ و ۵)، حسینی، سید ابوالقاسم «ژرفا»، (ج ۶)، جواد محدثی (ج ۷) و سلطانی،

- محمّد علی، (ج ۸، ۹، ۱۰ و ۱۱) چاپ اوّل، قم: دارالحدیث، ۱۳۸۰ هـ.ش.
۵۵. مصطفوی، حسن، *التحقیق فی کلمات القرآن، الطبعة الأولى*، تهران: وزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامی، ۱۳۶۸ هـ.ش.
۵۶. المفید، ابو عبدالله محمد بن محمد بن النعمان البغدای، *كتاب المزار، الطبعة الأولى*، قم: کنگره‌ی شیخ مفید، ۱۴۱۳ هـ.ق.
۵۷. همو، *المقنعه*، قم: کنگره‌ی شیخ مفید، ۱۴۱۳ هـ.ق.
۵۸. مکارم شیرازی، ناصر، *تفسیر نمونه*، تهران: دار الکتب الإسلامیه، ۱۳۷۴ هـ.ش.
۵۹. موسوی خمینی، سیّد روح الله، *شرح چهل حدیث (اربعین حدیث)*، چاپ پنجم، تهران: مؤسسه‌ی تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام، ۱۳۸۱ هـ.ش.
۶۰. النباطی البیاضی، زین الدین ابو محمد علی بن یونس العاملی، *الصراف المستقیم إلى مستحقّی القديم، الطبعة الأولى*، نجف: کتابخانه‌ی حیدریه، ۱۳۸۲ هـ.ق.
۶۱. النجاشی، احمد بن علی، *الرجال*، قم: انتشارات جامعه‌ی مدرّسین حوزہ‌ی علمیّه‌ی قم، ۱۴۰۷ هـ.ق.
۶۲. النعمانی، محمد بن ابراهیم، *الغیبة النعمانی*، تهران: مکتبه الصدوق، ۱۳۷۹ هـ.ق.
۶۳. النوری الطبرسی، حسین بن محمدتقی، *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، الطبعة الثانية*، قم: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، ۱۴۰۸ هـ.ق.
۶۴. الهویزی فیروزآبادی، شیخ نصر، *القاموس المحيط*، بی‌جا، بی‌نا، بی‌تا.